नं: ८५-घ
स्वरप्रक्रिया व्याख्या
पत्राणि ५५

नं० ८५ - घ

स्वर प्रक्रिया व्याख्या

पत्राणि ५५

अस्मिन्पक्षे उच्चनीचयोर्मध्यं यत्स्थानं तदेकश्रुतेः स्थानं। अत एव स्वरितत्वं। आ गच्छेति। आङ उपसर्गत्वादुदात्तः। त-
तः परं आगच्छेति तिङन्तत्वान्निहतं। भोशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः इतरयोराष्टमिकं निघातः यज्ञ। जयोमंत्राणामिति
तेन यजुर्मन्त्राणामपि यज्ञकर्मणि त्रैस्वर्यं भवति। अजपेत्यादिपर्युदासान्मंत्राणामेवैकश्रुतिं न तु हितादिषु। अत
एवं इदुशान्नुवं ध्वस्वस्त्यत्र समासान्तोदात्ते कर्त्तव्ये पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्रयुक्तमिति सिद्धिः। उच्चैः। उदात्ततर इति फलि-
तार्थकथनं। सूत्रे तूच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वेपि तद्विशिष्टमवनक्रियायां वर्त्तमानात् क्रियाप्रकर्षे आमुः
प्रत्ययः। अकारस्येति। षष्ठ्यादाकारस्य प्लुतोदात्तापेक्षया प्रकर्षः। केचित्तु। द्वयोरप्युदात्ततरत्वं पांयात्तातापेक्षया
प्रकर्ष इत्याहुः। अन्ये तु स्वार्थिकस्तरबित्याहुः अस्मिन्पक्षे प्रथमस्य सिद्धं द्वितीयस्य विधीयते वषट्कारोन्यः स-
वैत्राच्चैस्तरां वषली यान्याज्यायाइ सनेनात्रैस्तरामिति श्रुतिप्रकर्षो विधीयते इत्याहुरिति हरदत्तः। अस्योदात्त-
स्य इत उत्कृष्यमाणस्यान्ते कर्त्तव्ये नोक्तत्वादसिद्धत्वात्प्लुतोदात्तत्वस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न। विभा। वाग्रहणेऽ-
नुवर्त्तमाने विभाषाग्रहणं किमर्थमिति चेत्। अत्राहुः। तत्राब्रूत्यादिना अच्छन्दसीति पदच्छेदः भाषायामपि पाक्षिके-
कश्रुतिविधानार्थं अत एव श्वेतो धावति अलंबुसानां यातेति ह्यर्थवाक्यमिति यस्यसूत्रांते भाष्यं। तत्र श्वेतेति प्रातिपदि-
कस्वरेणान्तोदात्तं। इत इति अङिदमित्यनेन नञ्वेत इति वर्णानां तणेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते घृतादित्वादन्तोदात्तत्वं अलंशब्दो
निपातत्वादाद्युदात्तः। बुसशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः अलंबुसशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। तत्र भाषा-
यां पक्षे एकश्रुतिर्न स्यात्तर्हि स्वरभेदे कथमेकं वाक्यमर्थं स्यात्। विभाषाग्रहणं यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थमिति तु
न युक्तं। छंदसीत्यनेनापि निवृत्तिसंभवात्। न सु। यज्ञकर्मणीति प्राप्ते इति तेन स्वाध्यायकाले स्वरितोस्य वा तिलतः परेषा-
मनुदात्तानामेकश्रुतिरपि भवति। हरिव आगच्छ मेधातिथे मेषेत्यादि। सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः इति यत्न्ना

नेन सूत्रेण किंतु प्राकारांतरेण कुत्साद्यपति। सुब्रह्मणीत्यादिना। आकार इति। उपसर्गत्वात्ततः परस्य गच्छेसस्या
द्युदात्तत्वात् इ शब्दस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्तं तस्यासिद्धत्वादुनास एकादेशः स एकादेश स्वरेणोदात्तः तथा च
त्राघाभ्रपउदात्ताः। सुत्यापराणामिति। सुत्याशब्दस्तु संज्ञायां समजेति सूत्रेण क्यबंतोदात्तः तत्रोदात्त इत्यनुवृ
त्तेः। मघवन्वर्ज इति। अस्य पादादत्सरत्वादामंत्रितत्वात्समानवाक्यत्वात्। असाविति। गार्ग्यस्य यत्नं तत्त्वेन ञित्वादाद्युदात्
त्वे प्राप्ते वचनं इदं तद्रूपलक्षणं देवदत्त गार्ग्यो यजते इत्यत्र बहुव्रीहि स्वरे प्राप्ते इत्यादि बोद्धव्यं एवमनुष्यंतस्यं तद् इत्यपि
जन्वनुदात्तं पदमित्यस्याः परिभाषाया अप्यथोद्देशत्वादत्राप्रवृत्ते गौ शब्दाकारस्य शेषनिघातः कथमिति चेत्
उच्यते। नमुनेति सूत्रेनेति योगविभागादसाविज्ञादीनां तु तुर्णा वार्त्तिकानामसिद्धत्वाभावात्। यद्वा सूत्राणामेवो
त्कष्य अंते पाठ ज्ञापयति नतु वार्त्तिकानां सूत्रस्य त्रापेक्षये व प्रवर्त्तनात्। एवं स्थिते वार्तिकानां प्रथमाध्याय
स्थत्वात् परिभाषाप्रवृत्तिं निबाध्य बासिद्धत्वाद्वच अस्मात्परस्य पत्राद्वाकारस्य स्वरितत्वं तस्यानेनेन सूत्रेणो
दात्तत्वं तस्यासिद्धत्वात् ज शब्दस्य स्वरितत्वं न भवति तद् इति ध्रुवमनुदात्तौ। अमुष्येति षष्ठ्यं तस्योपलक्षणं द्वि
दायाः पुत्रो यजते इत्यत्र पात्रा शब्दस्यैवोदात्तत्वं अन्ये षांशेषनिघातः पुत्रशब्दस्य स्वरितत्वं न भवति नोदात्ताद
यइति निषेधात्। पशब्दस्य स्वरितत्वमुदात्तत्वं भवत्येव। स्यांतस्येति। स्येति रूपं विवक्षितं फर्वं वार्त्तिकारंभात्।
अनेनो पोमर स्यैवोदात्तत्वं विधीयते। ततः परस्य स्य स्य शेषनिघातेनानुदात्तस्य स्वरितत्वं तस्याऽनेन सूत्रेणोदा
त्तत्वं वा तत् अंत्ये श्रेष्येनेनान्यघते। वानामधेयस्येति। पूर्ववार्त्तिकात्स्यांतस्येत्यनुवर्त्तते। अनेनापि उपोमर हेरंब
मस्यैवोदात्तत्वं विधीयतेः तस्मात्परस्य पूर्ववदुदात्तत्वं। उपोत्तमोदात्तत्वाभावे अमुष्येत्यं तद् इत्यनेन अतस्यै
वोदात्तत्वा। वा च निक मिति लट् पिपठ्त कर्मणि। अन्यत्रा गार्ग्यो यजते। दाक्षेः पिता यजते। गार्ग्यस्य पिता यज

ते॰ देवदत्तस्य पिता पचते। दत्तस्य पिता पचत इत्येवं देवदत्त इदमपि यजकर्मणि। अरण्येषु· एकश्रुतेरविधानात्तत्रैस्व
र्यं भवति· अभिन्नाब्दोंतोदात्तोभिवर्जमिति वचनात्। तिङस्य निघातः देवदत्तादिकमंतोदात्तं। ओः श्रवे निपातितः
आयुः न्रावो न विषयत्वात् एधुदात्तः। मतुवनुदात्तः। दत्ताब्दस्य प्लुतोदात्तत्वे परेउदात्तस्वरितपरस्येति सन्नतरः
दूरात् आगच्छ देवदत्ता३ इति। ननु उदात्तः। देवा३ब्दस्य प्लुतोदात्तत्वे परेउदात्तस्वरितपरस्येति सन्नतरः दूरात् आगच्छ दे
वदत्ता३ इति। ननु उदात्तस्वरितपरस्येत्यत्रैव श्रुतेः। सन्नतर इति व्याख्यातत्वादत्रैकश्रुतेः सन्दावापुतोदात्ते
परे दत्ताब्दाकारस्य सन्नतरः कस्मान्न भवति· स स्वरितात्संहितायामिति पाल्कः श्रुतिस्तस्या एव सन्नतरो
विधीयते· आनंतर्यीत। न तस्याः विप्रकृष्टत्वात् प्लुतस्वरितादिति अनुवर्त्य स्वरितात्परा या एकश्रुतिस्तस्या
सन्नतरः स्यात् उदात्तस्वरितपरत्वे इत्यर्थोऽश्रवणाद्दोषः। उपलक्षणमिति· अत्र हरदत्तः। येन परं आगमने
नियुज्यते तदूतं तत्र नांतरेण संबोधनं संभवति· संबोधितो हि पुरुष आगमने पानादौ वा नियुज्यते। अ
तो नांतरीयकत्वाद्दूतेन संबोधनमात्रं लक्ष्यत इति। अन्ये तु आङ् पूर्वस्य ह्वः आकारेणैव तत्र नात्सत्रैके
उस्योच्चारणात्तस्य चन्द्राद्यार्थत्वे दूराद्धूतेति ग्रहणात्संबोधनार्थकस्येदं ग्रहणमिति। हे३ हो३ हूयमानवाचिन
इति· संबोध्यवाचिन इत्यर्थः। गुरो। अपित्राद्यादि· अत्रापित्रादिमात्रं समुच्चीयते· न तु गुरुः। तथा सति अ
नेनांत्यस्य गुरोः स्यात् पूर्वसूत्रेणांत्यस्य लघोः स्यात् द्वावप्युदात्तौ स्याताम्। अनुदात्तं पदमिति परिभाषा यथो
द्देश्यत्वात् स्वरूपेण न प्रवर्तते· किंच अभिपूजिते दूराद्धूते प्लुतो भवन्ननुदात्तं प्रश्नांतामिपूजितयोरिस नुदात्तो
भवति। शोभनः खल्वसि देवदत्त३ आत्रानेन गुरोरुदात्तः प्लुतः प्राप्नोति। उभयोः श्रवणं स्यादिति। टिमा
त्रस्य समुच्चयेन टेः प्लुतस्य अनंत्यस्य गुरोश्च प्लुतस्य पर्यायेण दोषः। नन्वत्राधीग्रहणादप्याहि देवदत्त

2 इत्यादिस्तत्र आ पा त्र्यादियोरप्यचोर्गुरुत्वात्तयोरपि प्लुतः प्राप्नोति सेति आह नेदमिति न यत्र तत्रेति । वा से अन्य
पदस्थस्येत्यर्थः । पर्यायार्थमिति । उदात्तयोरुदात्तानुदात्तयोरुदात्तस्वरितयोः प्लुतयोः समावेशो मा भूदित्यर्थः
काशिका पदमञ्जर्यां तु इदं सूत्रं पूर्वेद्युः सूत्रे पस्य शेषभूतं उक्त तत्र विधिषु इदं न तत्र वर्त्तते इति प्रतीयते पु
नश्चैतत् । अन्यथा वाक्यस्य टेरिति सूत्रे च इदमपि अधिकारसूत्रं क्रियतां तत्र विधिषु इदं न प्रवर्त्तते इति प्रतीयते पु
नश्चैतत् । अन्यथा वाक्यस्य टेरिति सूत्रे च इदमपि अधिकारसूत्रं क्रियत । भाष्ये तु गुरोरनृत इति प्लुतस्य स्वरित
मान्नेडिते इति प्लुते न सह समावेशः प्राप्नोतीति पूर्वपक्षादुत्तरत्रोऽप्यनुवर्त्तते इति प्रतीयते एव हि सेतिनिघा
तुयोगे चेत्यादौ अघ अमावास्येत्यादाविव स्यादौ अनन्त्यस्य गुरोः प्लुतो भवति न वेति ईश्वरो वेद । ओमास्त्र पा
ठक्रमानुरोधेनेदं मन्त्रोपन्यस्तं । न हि यं वाक्यस्वरः । ओं मन्त्रादेस्य वलस्य वेदारंभप्रयोगात् अग्निमीळेत्वोदात्तावि
ति । एकस्मिन्ने देवे उदात्तयोः समावेशोऽपि अत्र पदद्वयत्वात् प्लुतोदात्तयोः समावेशः । वस्तुतस्तु एकपदत्वेऽपि अनु
दात्तं पदमिति परिभाषाया थोदेशत्वादत्र न प्रवर्त्तते । प्रापकं च न प्रवर्त्तत इत्युक्तं । इदं मपि यज्ञकर्मण्येवाविशा
यज्ञकर्मणि । तिनिवृत्त्यै । वाक्यान्तरस्य हि शाद्वस्येति । इह वाक्यस्य टेरधिकारादयमर्थोऽनुमीयते आम्रे । इह वाक्या
देरामन्त्रितस्येति प्लुतः अत्र वाक्याधिकारेऽपि वाक्यग्रहणं बाधान्तसंबध्यते । अन्यत्तु तस्य बंध्यत एवातदाह
सचादात्त इति । विवा । गदइ इति ए चौ प्रगृह्यस्येति ईदेतौ । अनु । अग्निभूतं इ प ई इ उ इति । अत्र प्लुता वनुदा
त्तौ । अनंतस्यापी स नेनैतयोः स्वरितत्वं च वक्ष्यते उदात्तौ उदात्तौ । सिद्धो सौ तिन ह्यत्र दूरादाह्वानं कर्तव्यं । प्रत्य
नाभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यमिति भाष्यमसंगतं स्यात् । ननु अभिपूजितस्तत्र स्वप्रा
प्तिरस्तीयेनाभिपूजितग्रहणं नियमार्थमिति वक्तुं शक्यते । स्वादि अभिपूजिते । अनेन प्लुतो विधीयते इत्यत्र

साधीयः। विदि। अग्निरश्चोतो दात्तः। वृद्धित्वात् ष्ठिदनुदात्तः। भयादिति पदद्वयं तिङ्ङ्। तमनुदात्तं तत्रोदात्तादनुदात्तस्ये
ति निघ्नन्तः स्वरितः। तस्मात्परयोर्भायादिति द्वयोरेतयोरेकश्रुतिः एकश्रुतिप्रतिज्ञा तस्यासिद्धत्वं नास्ति। स्वरस्थानादु
च्चस्य एकश्रुतेः शास्त्रान्तिकरणीयत्वात्। एवं हि एतदनुदात्ततानन्तरमेकश्रुतिः सति सिद्धत्वादवसेयं। अस्यानुदात्तस्य
तु पदादित्वान्नानुदात्तः। अन्यत्तु पूर्वोक्तं विलेयं। अधःस्विदासीदित्यत्रासीच्छब्दस्योदात्तः प्लुतः तस्मिन्परे दाशब्दस्यैकश्रु
तिस्वरस्यानुदात्ततरः। स्वरितोऽस्यात्यादयो वा कार्यदेशमंत्रितस्येति सूत्रे व्याख्याताः। देवदेवमितिवीप्सायां द्वित्वं लि
ण। दुष्टाशंसनमाशीः। शब्देन व्यापारणं प्रेषः। दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहरेति आशीःप्रेषयोः प्रत्युदाहरणे।
दुष्टाशंसनमाशीः। शब्देन व्यापारणं प्रेषः। दीर्घायुरसि अग्नीन्विहरेति आशीःप्रेषयोः प्रत्युदाहरणे। क्षियायामाकां
क्षस्य प्रत्युदाहरणं नास्ति। नहि स्वयं ह ओदनं भुंक्ते इत्युक्ते क्षिपा गम्यते। किंतु पाध्यायं सरथेन्यायतीत्युक्ते गम्य
ते तत्र च साकांक्षत्वमस्त्येव। अनं। अंतस्यापि प्लुत इति प्लुत इति क्रियते इत्युत्तु षर्गः। यद्यपि तत्र विकल्पो नास्ति त
थाप्ययि शब्दो नांतस्याप्ययं स्वरितः प्लुतो भवतीति। ततः सानुदात्तः प्लुतः पाक्षिकः संपद्यते इति भावः। ननु चापिशब्द
आख्यानेऽस्य समुच्चये चरितार्थः ततः किं प्रश्नेंऽत्यस्यानुदात्त एव प्लुतः प्राप्नोति तत्र विकल्पाभावात्। नैष दोषः प्रश्नेऽप्य
पिशब्दस्य तत्सर्थं गम्यते महति निर्दिष्टत्वात् तं लतश्च प्रश्नान्ते स्वरितानुदात्तो प्लुतो भवतीति हरदत्तः प्लुता। अ इ इति का
पनेति। दूराद्धूते गुणे रन्तद्दृति प्लुतः। समुदायस्य त्रिमात्रत्वमिति तेन समुदायस्य च त्वात्स्वपदैः ति तिकोपनेउ मुदायो
त्राते सत्रेद्धित्वं च सिध्यति वृद्धिं गच्छतरित्यर्थ इति अनेकार्थताह्याहत्वा प्लुवतिक्ष धावपि वर्तते समुदायश्च तु मात्रि
क इति। समप्रविभागपक्षे इदं। पदाल्वर्द्धमात्रा अवर्णस्य सार्द्धमात्रा इवर्णावर्णयोरिति पक्षः। तदा रमुदा मुद्धंवतुर्ध
मात्रक इति ज्ञेयं। एचो। अनुदात्तः स्वरितो वेति अनुदात्त प्रश्नांतो भिपूजितयोः अनंत्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति स्व

3 त्राभ्यां। अहं ते अनुदात्तः स्वतः। अदूराद्धूत इति नावश्यकमिति। यथाभिपूजितेऽनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरित्यनेन प्लु
तो विधीयत इति पक्षस्तदा दूराद्धूते प्लुतादिरेव नास्तीति अदूराद्धूत इति व्यर्थं। वा सुत स्वागच्छ भो माणवक अग्निभू
भूते पटो इत्यत्र दूराद्धूतेभिपूजिते अप्रविधिर्मा भूदिति अदूराद्धूत इति कर्त्तव्यमेव। अभिपूजिते विधीयत इति
पक्षो युक्त इति तत्रैवोक्तं। हन्ति पदमंजर्यो स्तु एवोप्र गृह्यस्येति सूत्रे अदूराद्धूत ग्रहणं न कर्त्तव्यं परिगणनेनैव
सिद्धत्वात् दूराद्धूते चेति सूत्रे दूराद्धूत ग्रहणं संबोधनमात्रोपलक्षणमिति सिद्धान्तः सिद्धोसि माणवक इति भाष्ये
उदाहरणे तदस्तीति अभिपसिते दूराद्धूते चेत्यनेनैव प्लुतः सिद्धः अतत एवानुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितेति सूत्रेणानुदा
त्तत्वमात्रं विधीयते न तु प्लुतोपि अस्मिन्नर्थे --
तयोरुदाहरणेषु प्रश्नान्ताभिविषये क्वा— तविकारोद्धेपः। स्वरसंधिषु प्लुतस्य सिद्धत्वेपि इदुतोः किमाग
त आह मा साध्वे नेति। सवर्णदीर्घं न इत्यर्थमिति विधानार्थमित्यर्थः। एवं शाकलनिवृत्त्यर्थमित्यपि यांते
नैव सिद्धत्वादिति। न ईश्वरः उ उभे भूताः इत्यादौ प्लुतपूर्वत्वाभावान्नेतः प्राप्तोदं स्यादिति वाच्यं तयोरित्युक्तत्वात् इदु
तोरधिकारादप्लुतपूर्वस्त्रेदिति योरेव इदुतोर्यणविधानात्। किन्तु पूर्णेति नुशब्दः प्रश्ने। इह अग्न्या याशा इत्यादौ इको
यणचीति यणा किं सिद्धं न भवति काक्क प्रश्नः यत् यलः आवापः इ उतो र्य्यो यकारवकारौ विदधाति तौ च इदुतो
स्वरसंधिषु सिद्धौ। परिहरति। शाकलदीर्घविधौ तु निवर्त्यौ शाकलदीर्घयोर्बाधनार्थमित्यर्थः। इदमपि शाकल हेरेव
दीर्घविधिनिवर्त्तनेनोइदु सूत्रे वईकारो यणचीति सूत्रे स्थेनस्तुतपूर्वस्य वकोप णावाच्यः इत्यनेन सिद्धमिति शाक
ते ईकुपदेति परिहरति। यणः स्वरेति। अग्न्याइ पाशा पद इदकमित्यत्र आशापो अविगारव्याने हि साशत्रा दोतो
दात्तत्वादनुदात्तादित्युदकन्नादः कुर्द मादीनां चेति म ध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः तत्र वार्त्तिकेन पणिकृते इदुतोरुदात्तयो

त्रैकग्रहणास्मिर्विधीयमानस्वरस्योपलक्षणार्थत्वात्माहित्युक्तानाविसोदे अनेकस्यासारालानि त्र सर्थं ज्ञापकम्।

श्रयणीयमेव। अनेन प्रकृतिस्वर इति। आकृतत्राद्स्य कृद्ग्रहण परिभाषया क्रान्तत्वात्। अमन्तरग्रहणं कर्तव्यमे
वेति। समासान्तरे कृष्यान्तरप्राप्तस्यापि थाथादिस्वरस्य बाधनेन पूर्वपदस्यापि प्रकृतिस्वरविधानार्थं। योगावि
ति। योगविभागपेक्षया एतौ योगौ इति शेषः। प्रकृत इति। आदिकर्मणीति क्तः कर्तरि। अत्र याथादिस्वर एव भ
वति। तादौ। उपदेश इति। तकारादेर्नित्यस्य स्याऽकृतोऽभावात्कृतग्रहणं कृतं तु उपदेशकाले विधानकाले कृत्स
ञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले वा यस्तकारादिस्तस्य संप्रत्ययार्थं। नवै। युगपद्ग्रहणस्व प्रयोजनस्योक्तत्वादत्रानुक्तिः।
अनि। ननु यणादेशेऽइति। ननु पूर्वोत्तरपदयोः कार्यं प्राक् यश्चात्सरसंधिरिति पूर्वमुक्तत्वात्तदाद्यन्तत्वान्नि
षेधास्याश्च घणि कृत्स्वर एवादेनानेन न भाव्यं। कृत्स्वरस्य जातस्मात्सर्पुंदासः। तत्र पूर्वनिमित्ताभावाद्प्रवृत्ता
वपि यणादेशोत्तरमिदं प्रवर्त्स्यते। अपवादविषयस्य सत्वात् अन्तरंगोपि कृत्स्वरो न प्रवर्त्तेत। प्रवृत्तौ वा सति शि
ष्टत्वादयं प्राप्नोति। वनेनेनैवति। ननु अभिरावे यणि कृते उदात्ताभावात् अत्रोदात्तस्वरितग्रहणात्तु वृत्त्या
अस्या प्रकृतौ कृत्स्वरे कृते तदोषाभावात् हुरदन्तोत्तिनिवाधेति चेत्। एवमपि प्रसक्तिस्तत्र पाक्षिकदोषवार
णाय वचनस्यावश्यकत्वात्। तथाहि। पूर्वं यदन्तरस्तु विषर्जनतदा पूर्वविधित्वात्स्थानिवद्भावो कृष्यते पदान्तु
तस्तु योरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेण प्रकृतिभावः तदा पूर्वस्वरः पश्चात्स्वरसंधिः इत्युक्त्यार्थे एव
र्त्ततेतादा पूर्वविधित्वाभावात्स्थानिवत्वाभावाद्वचनस्यावश्यकत्वात्॥ न्यधौ॥ पूर्वस्वरः पश्चात्स्वरसंधिः इ
ति प्रतिपादितत्वात्सर्वं प्रकृतिभावे पश्चाद्घणि उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितसिद्धिः॥ अप्याङिस्तत्रोदात्ता

१

दनुदात्तस्येति स्वरितः कृत्स्वरापवादप्रसंगात् प्रत्ययांतां न प्रतिसंगाच्चा हाविषयेदेवयोरिति। ईव। अपंख
लितितथोचोद्यं पंदत्वादन्त्रक्तग्रहणादेत्रकृत्स्वरादिति भावः। अत्र पारत्वात्कृत्स्वर इति पारिहारो नोक्तः। ब
बहुव्रीहिवारणासिद्धेः। अत एवेति। प्रतिपदोक्तग्रहणादेवस्यार्थे बहुव्रीहाविति ईषत्कडारेइति तेषः। नह्य
त्रतत्पुरुषाधिकारोस्ति येन बहुव्रीहिवारणं स्यात् अत्रेति ईषत्पदे इति शेषः। अस्मिन्न्यत्र पूर्वसूत्रस्ता
हवयोस्तत्पुरुषे एवेदं। नबहुव्रीहाविति इत्थं यंयंहि रा। बहुव्रीहावपीति। अत्र तत्पुरुषाधिकाराभावात्तस्
त्रपाठानुरोधेनेदं सूत्रमत्रोपन्यस्तं। कृताविति संज्ञकाव पिकाव पिकतरक तमोउतर उतमयोश्चित्वा
दंतोदात्तौ षष्ठी। प्रत्ययेसर्वेन्नाव स्यव्युत्पत्तिः। आदि प्रत्ययेन सीति सूत्रे प्रदर्शिताक्तेनि। अत्यंतेति। कालाः
ध्वेनोरितिसूत्रेणकालभावे तिवाक्येन कर्मसंज्ञा यात्त्रदितीपेत्यर्थः। भावेक्त इति। यस्तुनपुंसके क्तः सकर्म
केभ्योपि भवत्येव। तस्यथाथादिरिति। कृत्स्वरस्तूनोपन्यस्तः कृत्स्वरस्य थाथादिस्वरस्य विशेषाभावात्
ग्राम। उदाहरणे षष्ठीसमासः। समा। तस्मादनपेतमिति। धर्मपथ्यर्थमिति यत् तेन प्राप्यमिति। नोवये
तियत्। कर्मकरवधितकइति। कर्मणिमृतावितिट। उपदसमासानंतरं षष्ठीसमासे गांसंवष्टे गोसंख्यः हेरंब
समिरव्य इतिकः उपदसमसः गोत्रा। द्वयोरर्थग्रहणं द्वयोः शब्दग्रहणं। अपत्याधिकारादन्यत्रलोविक
गोत्रग्रहणनेत्यह। अपत्योतिकुमारीदासीइत्यादयः सुप्सुपेतिसमासाश्चत्वारः। दासीब्राह्मण इति।
दासीसंसृष्टोब्राह्मण इति विग्रहः अन्यथाषष्ठ्या आक्रोशइत्यलुक् स्यात्। कारिकायांतु षष्ठीसमासे इत्सु

कृतस्यापमात्रापः। यत्रकुलहाटौ अंगुल्किर्वास आक्रोत्रा। भयब्राह्मणः तृतीयोगविभागात्समासः। प्रसि
ध्यभावादिति। अपर आह· तस्येदमित्यणं तपोग्रहणं माणवे निपातनात्सत्वमिति हरदत्तः। तत्त्विस्यांपव
नमानवदस्यत्रणत्वापत्तेः श्राला जातावितिहिलोपापत्तेश्च दासीश्रोत्रियः सप्तमीसमासः। भक्ता। भ
क्तमन्नं· तदाख्यास्तहा चिनदत्सोह। अन्ववाचीति। षष्ठीसमासादिति· तादर्थ्ये चतुर्थीसमासस्तेन भव
ति प्रकृतिविकारे एव तस्येष्टत्वात्· बहुव्रीहिरिति। तत्पुरुषश्चेदंतोदात्तः गोविधान्यं गोरिवेति गवा
कुल्यासन्निवेशितं धान्यदत्यर्थः। बहुसेधवा सक्तुः सेधवद्वेत्यर्थः। अके। उदाहरणेष्वकेनेरिएव
लुल्वौ जीविका याः समासे प्रवृत्तिनिवृत्तत्वात् समासस्य जीविकार्थे वा मित्याहु दितत्त्वे वानादिभिरिति
षष्ठीसमास इति· न च कर्त्तरि चेति निषेधबाधनार्थो नित्यार्थश्च। अणि। छत्रधारादौ कर्मण्यण् पुजि
दइति पुजसमाधौ दिवादिरात्मनेपदी· पुके इति सूत्रे गृह्यते· समाधिस्तत्परता। अत्ररौधादिकस्य
स्वरितेतो ग्रहणं· योगसंयधमात्रे। संज्ञा। आपृच्छार्थमनियुक्तार्थे वचनं। गोलां गां पालयतीति विग्रहः
। उमात्राद्यर्थे प्रकृतौ किमिति। सूत्रे किमर्थमित्यर्थः। माभूदिति। एवं वा पमानं चानुपमानं वा घुदन्तां
भवति पुन्ना। क्षीरहोतेति· समासे स्वरापवादेस्तु स्वरे प्राप्ते तरपवादे मन्क्तिन्निति तदपवादोयं। ए
कश्रितिपादिति। संख्यासु पूर्वस्येत्यतन्होपः। दीर्घकुटीजद्इति। सप्तम्यां जनेर्डः इत्स्वरोपवादाविति
योगो। ग्रामे। मद्रग्रामादौ षष्ठीसमासः। घोषाअग्नेतिदाक्षीणां घोषो निवासस्थानमित्यर्थे दाक्षिघोष

२

शब्दे आद्युदात्तत्वं न भवति। मतांतरे भवति। प्रस्थे। उत्तरस्य आरंभाद्वृद्धमिति पदच्छेदः। कर्त्रादिग्रहणं तु
नामधेयार्थं स्यात्। माला। एङः धावामिति। प्राचां मते देशवाच्ये यस्याचामादिरेङ् स वृद्धसंज्ञ इति सू
त्रेउक्तं। महार्यमिति। आत्वे कृते ऽत्र प्राप्तिः। नवा मेमिति न षत्वाद्धः प्रत्ययग्रहणाची अकारांतः। नन्वे। अ
कारांतत्वाभावादि। न च न लोपे कृते ऽकारांतत्वमिति वाच्यं स्वार विधि प्रति न लोपस्यासिद्धत्वा
त्। उदाहरणेषु षष्ठीसमासः। सर्वे। यत्र गुणांतरस्याभावस्तत्र गुणकार्त्स्न्यं भवति। सर्व महानिति
पूर्वकालैकेति समासोपेक्षया सन्महादिति समासस्य परत्वेपि महच्छब्दस्यात्र न पूर्वनिपातः। सर्व
शब्दस्यायुज्यमानत्वात्। कार्त्स्न्ये किमिति। गुणांतरपदे सर्वशब्दस्य तत्कार्त्स्न्ये एव वर्तमानात्व
न्नः अयं नियमः। कर्मधारयेन षष्ठीसमासद्वयाद्। सर्वेषामिति। गुणसंबंधे इयं षष्ठी। गुणवा
चिन एव प्रत्ययः। सर्वेषां पटानां रूप्यांतराधारश्वेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुणाद्य
र्थः। गुणांतरेणेति। गुणात्परस्परस्तदंतेन षष्ठ्यंत समस्यते तरलोप श्वेतस्यार्थः प्रकरण गुणे तिनि हेरंब
षेधस्य बाधनार्थमिदं वचनं। एवात्तु प्रतिपदोक्तत्वात्सर्वकालैकेति समासोऽत्र स्यात्। सतनत्कार्त्स्न्ये
ग्रहणं मास्तु संज्ञा। शरवणमिति। प्रनिरंतरित्तिणत्वं। दूर्वावणमिति। विभाषौषधीति णत्वं। ना
कुमा। वृद्धकुमारीति। विशेषणसमासः। रत्नकुमारीति पूर्वकालैकेति समासः। उभयत्रापि पुंव

कर्मधारयेति। पुंवद्भावः। कुमारीत्याद्ये यं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमवयः पुंसासंप्रयोगश्च। तत्राद्यं त्यक्त्वा द्वितीय
मात्रे वर्त्तते तदा वृद्धादिसमानाधिकरण्यं भवति। यदि आद्येपि न वर्त्तेत तदा वयसीति व्यर्थं स्यादित्यर्थः। य
द्येवं ङीप्र स्यात्। नैतत्। पूर्वं हि प्रथमवयःप्रवृत्तिनिमित्तं गृहीत्वा ङीप्कृतः। सोनंतरं गोवृद्धादिसमानाधिकर
ण्येपि न निवर्त्तते। उदात्तिलोदकमिति। षष्ठीसमासः यां भिक्षार्थप्रतीतिः तीतोदकमिति। कर्मधारयः द्वि
गौ क्रियाग्रमिति। अहःसर्वैकदेशेत्यच्। इह सनपुंसकमित्यनत्यर रत्वाह्नाधिवापरवल्लिंगमित्येत
द्रात्राह्नाधिवाररात्राह्नाहाः पुंसीति प्राप्तं संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति लिंगानुशासनसूत्रेण बाध्यते। एवं स
मरात्रं। विल्वेति। विल्वरात्रो विल्वात्तानं विल्वहोमे वर्त्तते। षष्ठीसमासः सभागोपालसन्मिति। अत्राशाचे
तिकीबलं। पुरे। उभयोरिति। अप्रस्तां तस्यानुत्तरपदत्वेपि परत्वं भवति। नत्वत्र उत्तरपदाधिकारोस्ति
। औरि। दूहाप्रीति। अरिष्टगो। विभितिय... पूर्वं ग्रहाणं बहुव्रीह्यर्थमिति भावः। कुसु। प्रत्युदाहरणेनोदा
त्वादिकृत्तो पूर्वेति। एकादेशोदात्तः स्वरितो वा। पंचालेकदेशो पंचालरात्रः स्यपूर्वपदाभ्यां सामा
नाधिकरण्ये। आ चात् दन्तश्रेयसाणीति। पाणिनीपादसूत्रेण पुंवापत्य न तु गोत्रे इत्येण न। उतो सर्वं णंवा
लकद्इति। सर्वपंचालेषु भवः अपरेषु पंचालेषु भव इति विग्रहः। वृद्धिः उत्वेन यावृद्धि विहितात तद्सुत्तर
पदे इत्युच्यमानेपि न निर्वाहः इत्याह। सर्वकारकइति। कंस पाय्यस्येति। पाय्यसान्नाय्येति परिमाणे पाय्य
शब्दस्य निपातनात्। तत्सु। उदाहरणेषु षष्ठीसमासाः। ट ठस्य कातत्वेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं। वेणुपुत्र

चेलमिति। व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादुपमितिसमासः। कदुन्नाग्व्यादद्भुतादौ केव। कृत्तास्वलशब्देन पुंसकलिं
गस्वज्ञानसंभवतीति स्त्रीलिंगमुदाहृतं। अकाचेलराज्यादीति। अत्रादिशब्दः प्रत्येकसंबध्यते। नवे भाष्या
दौ नोक्त आदिशब्दग्राह्ये नोदाहृतौ। चाउत्तरसूत्रस्थ। आदिशब्दग्राह्यइतिहरदत्तः॥ वर्ण्यादा योगविभा
गः स्पष्टार्थः। पुत्रापुत्र्यइति बहुवचनस्वरूपस्याग्रहणार्थमितितुनो उत्तरसूत्रे पीनिषेधादब सिद्धेः।
तस्मात्समप्यर्थो। नाच॥ भ्रातुष्पुत्रः। कस्कादित्वात्सत्वं बृर्णा। करिपः। आतोनुपसर्गेकः। ननु गावोष्टकः। तत्र
सुरासिद्धोः पिबतोरित्युक्तत्वात्। पृषोदरादिरिति। तेन पचाद्यविटिलोपः। द्विलमिति। धातोः ककारस्य
वेत्सर्थः। कुडः। वनशब्दस्येति। जलार्थकस्यापि सत्वात्तत्र जलार्थकस्य कुडशब्दस्याभावात्। स
द्भाजनविशेषवाचिनो वनशब्दस्याभावाच्च सामर्थ्यात्समुदायार्थस्येह ग्रहणं। प्रकृ। मगालवाची।
ति। अत्र व्याख्यानमेव शरणं। नातिपूर्वं व्याख्यातत्वादिह न व्याख्यायते। इदं गत्संशः अव्ययपूर्वपदप्र हरेंव
कृतिस्वरस्य बाधकेकृ णास्थितो प्रेत्याख्यानेतु अन्वेविदं दिस्यादौ परत्वान्ति ङि चोदात्तवतीति
निघाते कृते उवकाशत्वाद्भूसंयोगपरत्वाद्वा धकं बोध्यं। कारकोपपदोह्येतु समासांतोदात्तत्वस्य। द
ध्म प्रव्रश्च्यन इति। प्रव्रश्च्यने तिगतिप्रयुक्तेकृत्स्वरे कृते इतेद्ध्मेन समासे कारकप्रयुक्तः कृत्स्वरः।
उच्चैःकारमिति। अव्यये यथाभीतिणमुल्। क्रियावाची पदमिति। क्रियावाची यो धातुस्तत्प्रतिं पद

मित्यर्थः। पदस्य क्रियावाचित्वाभावात्। तथा हि। क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानात् क्रियावाचित्वं धातोरेवेति गतिना
धातोराक्षेपः। कारकमपि क्रियाप्रत्यायकमेवेति तेनापि तदर्थे वाक्षेपः। उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं तेना
पि धातोरेवाक्षेपः। केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात् सदस्याक्षेपः। अत्र पद्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति पदं। तेन कृता
सुसुबन्तेः प्राक् समासः व्याप्तिर्न्न। कृद्ग्रहणं भाष्यप्रत्याख्यातमिति। ननु क्रियावाचिनः केवलधातोरप्रयो
गाभावात् तद्घटितं यथा कृदन्तमेव तिङन्तमप्यस्ति। तद्घटितं तद्धितान्तमप्यस्ति तं निवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणस्यावि
स्यादित्याशंक्य तद्धितनिवृत्त्यर्थतावन्नोपयुज्यते इत्याह। अपञ्चतिरित्ययमिति। एतदर्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति काशि
कायामुक्तं तन्न युज्यते। भाष्यकृता कृद्ग्रहणस्य प्रत्याख्याने कृते तदनुगुणस्यैव लक्ष्यस्याङ्गीकारस्यावश्यकत्वा
त्। तिङन्तनिवृत्त्यर्थमपि कृद्ग्रहणं न भवतीत्याह। तिङन्तसमासस्येति। उदात्तशून्यत्वाच्चेति। उदात्तस्वरितयोगिन
एव प्रकृतिभावो नान्यस्येति भावावितत्वलेइति। पत्रशब्दयोगात् न्वतेशब्दस्य निघाताभावाद्दुष्टत्वं तास
मासः। अस्मिन्स्वरे प्राप्ते त्रिचक्रादित्वादन्तोदात्तमिति भावः। उभेमञ्चेपततेरिति। मार्चेशब्दाद्यैश्चुरादिणिजन्
तात्क्विप्। बहुलवचनादिड्भावः णिलोपः चोः कुः। निपातस्यैतदिति। एवंवत्रासितस्थानितेतिसूत्रेव रूलग्रह
णेनैव सिद्धे वरूत्रीग्रहणं प्रपञ्चार्थमिति काशिकाग्रन्थलिप्सितः अंतः। तेनोत्तरत्वेति। इदं तु नञ्सुभ्यामिति सू
त्रे प्रतिपादितं। यथा पूर्वव्याख्यानत्वादिह न व्याख्यायते। सनीयदिति। गतेरुदाहरणं। अवमेथ इत्युपप
दस्य आवसथ इत्युपसर्गे वसेरित्यार्थः प्रत्ययः। कार्तरिकं इति। अपवेइरकर्मककत्वात्। इदं तेकर्मण्यपि नस्य

५

तिः। विशुष्केतर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्तेश्चेत्तदा गतिरनंतरइतिरनंतरइति भाव्यं। स्वरइष्यत इति। इदं तु गम्नस्य
येति सूत्रे भाष्ये युक्तं। अवभृथावासथनिष्पावसथनिष्पावनिघसप्रदेशुथाथ घञ्पक्षे गतित्वादेवसि
द्धे उपपदग्रहणं नातीवोपयुज्यते। निष्पावे गतिकारकेति सिद्धत्वाच्च। एवं प्रदेपि। क्तेदस्मिन्सूत्रे चानुपपदस्या
संभवभो एव। स्तंबेरमइत्यादौ अविनुपपदसंभवेपि कृत्स्वरेण सिद्धत्वात्तस्मादिह प्रयोजनाभावेपि पूर्व
सूत्रे समासनिर्देशादिहाप्यनुवर्त्तते। थाथायोस्तु कारकेन संभवत्येव। अचिसत्यथिं संभवे समास
स्वरेण वा सिद्धं। इतरेषु पंचसु अस्ति प्रयोजनं। सूपापि। कुरुस्यैव रिक्तं कुंडरिक्तमित्यत्रे वृ तदभावेपि
समासांतोदात्तत्वं भवत्येव। संहूहत इति। ह्वेञो यजादित्वात्संप्रसारणं। जग्ध इति। अहोजग्धिः। संहिताग
वीति। अगवीति छेदः। नञ्स्तु सुरूपादिति ह चो निषेधः। अत्राप्युपपदस्य प्रयोजने नेहन्यते। प्रवृद्धं। खद्ध
रूपइति। अपमत्र न पठनीयइति अहीने द्वितीयेति सूत्रे उक्तं। अत्रापि सिध्यति। अतोदात्तत्वमिति शेषः।
अत्र समासः कथमित्याशंक्याह। पुनःशब्द इति। गतिश्चेति सूत्रे उक्तं। उत्रापि सिध्यति। अंतोदात्तत्वमिति
शेषः। अत्र समासः कथमित्याशंक्याह। पुनःशब्द इति। गतिश्चेति सूत्र ग्रंथानुसारेणांतोदात्तत्वमिति शेषः हेरंब
। अत्र समासः कथमित्याशंक्याह। पुनःशब्द इति। गतिश्चेति सूत्र ग्रंथानुसारेण द उक्तं एवं स्थिते स्मिन्ने
वोदाहरणथाथादिस्वरेणांतोदात्तत्वं वा समासस्वरेण वा गतिसूत्रे च संदिह्यमानस्य परस्परो विरुद्धं ग्रं
थ उपेक्ष्यः। पुनःशब्दस्य भाषायामपि गतिसंज्ञा वक्तव्या। पुनराधेयमित्यत्र धेञ्शब्दस्य कृत्स्वरेणाद्युदात्तत्वसि

ध्यर्थमिति प्राक्कडारादिति सूत्रे केकंपटः। कारादेवदत्त इति। आशिषि लिङः लोटाविति वर्तमाने क्तिच्क्तौ च स
संज्ञायामिति क्तः कर्मणि देवैर्दत्त इति विग्रहः कारकाद्देवेति। एवं सति त्रयाणामधिकारेपि अनेन नियमे
न गतेः परस्यान्तोदात्तत्वं न स्यात् देवपालित इत्यत्र चान्तोदात्तत्वं वारितं न स्यादित्यपि ज्ञेयं इत्यर्थः। ननु सुप्र
प्रलपितमित्यादौ कारकादिति योगविभागेनैव सिद्धमित्याशंक्याह। तत्रायेति। तस्य तु योगविभागे
न बाधः। तस्य निर्विषयत्वं स्यात्। अनन्तरस्येति। न्यायेन वा गतिरनन्तर इत्येव बाधो नान्यः। ननु अहीने
द्वितीया इति सूत्रस्थ अनुपसर्गग्रहणं गतिरनन्तर इति सूत्रेनुवर्त्तितं तत्र मध्येपि संबध्यतां सोपसर्गेऽप्र
प्रवृत्त योगविभागेनैव सिद्धे सिद्धौ इति चेत्। नमइकं पुत्रस्त्वा अनुपसर्गग्रहणमसंबध्यैवान्तरत्र संबध्य
ते। अननुवृत्ति समानफलत्वात् सिध्यर्थं तेनानर्थकप्रभिन्न इत्यत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। अनो भावे
विति। पेन संस्यकृत्तत्कृत्ः रारी रसुखं भवति तस्मिन् कर्मणि उपपदे भावे सुट इतस्मिन्नेव वाकर्मण्यभिधेये
सुट इति सूत्रार्थः राजभोजना इत्यत्र तुषष्ठी तिर्वैकल्पिकः समासः बहुलवचनादपि सुटि वैकल्पिकः
समास इति समानफलत्वं। अत्र केचित्। एवं वृत्ति स्वरसाद्गुसुदाहरणात्त्र भावकर्मवचनोत्र भावे कर्मणि च
पदनस्य विधायकं तद्धि हितएवानो ग्रहस्तद् इति ब्राह्मणभोजनमित्यत्र नायं स्वरः किंतु कृत्स्वर एवेत्याह।
तन्न। उत्तरसूत्रे व्याख्यानादेः भावकर्मणो सुटिपूर्वेणैव सिद्धत्वाद् भावकर्मार्थग्रहणमिति ग्रंथविरोधा
त्। सन्न संगतिरिति। अविधेरस्य सुष्टुतिं इत्याशंक्य चेदस्याहुः। समप्त। अथेति। अस्मिन्पक्षे नत्र विषयता

सुण्यमाघुदात्तं।यतोनावइति।कृदुत्तरप्रकृतिस्वरेणेतित्रोषः।वृषादित्वादिति।तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्व
रेणेतित्रोषः।धान्यायेति।इदंतृतीयायाइत्यस्यप्रत्युदाहरणं।ननुअर्थोइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरोबाधको
भविष्यति।इदमुक्तं।तृतीयासमासेसावकाशं।नचसमस्यसर्वानुदात्तत्वात्सर्वानुदात्तस्यप्रकृतिस्वरविधा
नाभावात्समस्मेसमासार्थइतिप्रत्युदाहरणंभविष्यतीतिवाच्यं।तद्धदभावेसमासस्वरेणांतोदात्तस्य
ष्यमाणत्वेनविशेषाभावादितिचेत्।स्पष्टार्थमित्युक्तमेवमभिमतम्।अपमपितत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यस्या
पवादः।स्वरूपभेदोगृह्यतेइति।स्वरूपभेदग्रहणंसंधिःब्राह्मणमिश्रइत्यत्रवाह्मणेनैकीभावेपिराजा
स्वरूपेणगृह्यते।गुडमिश्रादुत्यत्रगुडेनैकीभूतस्यपिष्टस्यस्वारूपभेदोनगृह्यते।नत्रो।तद्धितार्थोइति
एतदुपलक्षणं।अवाग्रइत्यादौकृदर्थोपिगृह्यते।संपादित्वादीति।अवश्यंसंपादनमित्यर्थः।ययोप
तारितिनिरनुबंधकग्रहणेइतिएकानुबंधकग्रहणेइतिचनिषाधात्।अकः।अपवादोसितइति।अत्र
पविक्रियाप्रतिषिध्यते।अगवाक्षइत्यादौसाहृत्यप्रतिषिध्यते।आकः।अकःइतिहेतावनुवर्त्ति
तेतत्रभाष्यविरोधमाह।अत्रेकोविवितिनानुवर्त्ततइति।पद्येवमुत्तरसूत्रंकिमर्थंस्यादितिविरूपं।कुसी हेरंब
दसनीतिवरेणुः।सध्रीनेकवायाज्ञीत्युण्योयोधनपुपनयाचरतातिटकृ।अंगसंजयतीतिएजःख
शालद्रिनः।वेदराम्यः।कुत्साच्छन्दस्यनत्रसमासः।कृतुनवनेनेवृधुवृद्धौ।त्रिस्वरासंभवे।५८।३।अवस्था
नेदीर्घंदीर्घाविभिप्रीतोचे।गृहस्यपतिरितिविग्रहःसंज्ञायांकत।विभाषान्वितिप्रत्ययग्रहणपरिभाष

पातन्नेतं म्पद्यते। यदस्मिन्प्रकरणे तत्पुरुष इत्युच्यते तत्संभवाभिप्रायेण न त्वत्र तत्पुरुषाधिकारोऽस्ति। उपाते
षद् इति। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि पलोपद् इति वाच्यं। लेद्रलोठधोले। यस्य हल इति यलोपः। विभा। उभयविभा
षात्वं प्रतिपादयति पुष्य दक्षो। तद् इत्यादि। पारि। त्रयो गर्त्ता यस्मिन्स त्रिगर्त्तः। त्रेभनाः व। राः तेषां निवास इ
स णत्वो वा रः। रात्रेः पूर्वो भागः पूर्वरात्रः। अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः इति पुंस्त्वं। एवमपररात्रेः। अ
ह्नः पूर्वः पूर्वाह्णः। राजाहस्सखिभ्यष्टच् इति टच्। अह्नोऽह्न एतेभ्यः इत्यह्नादेशः। अह्नोऽदन्तादिति णत्वं। एवमपराह्णः।
ननु अव्ययीभाव इत्यधिकाराभावात्कथमव्ययीभाव इत्यत आह। तत्पुरुषे बहुव्रीहौ वेति। समासे। तरे
अपपर्योर्वर्जमानस्य त्तरपदमपि न संभवति एते पाद इत्युक्ते नैव संभवति नैन्तरयोरिति तेन त्रिगर्त्तं वर्ज
यित्वेत्यर्थे परित्रिगर्त्तं अपत्रिगर्त्तमित्येव भवति। न तु उपत्रिगर्त्तं प्रतित्रिगर्त्तमित्युक्तं भवति। ननु पूर्वा
ह्णं पूर्वरात्रं च वर्जयित्वेत्यर्थे अपपूर्वाह्णं परिपूर्वरात्रमिति अहोरात्रावयवाः किमर्थं नोदाह्रियन्ते इत्या
शंक्याह। अहोरात्रावयवा इति। वर्ज्यमाना इति। वर्ज्यमानग्रहणेनैव सिद्धत्वात्स्थपकेनोदाह्रियन्ते इत्यर्थः
इत्येवेति। तस्य सर्वस्वरायवोदकत्वात्। कूलाकूलस्यान्यपद इति। एवमतीतीरमित्यादावपि द्रष्टव्यं। परिकूला
मिति। कूलं वर्जयित्वा कूलं पक्षी। कूलमकूलं वर्जयित्वा कूलस्य समीपे अधिसमीपमित्यत्र लाक्षणिकत्वोन्न
भवति। प्रतिपदोक्तविषय इत्यप्रेमलेरेव समासग्रहणात्। अक्षशलाकेत्यस्य प्रतिपदोक्तस्य संख्यावाचिग्रही
तुत्राकाः। तस्योत्तरपदत्वासंभवात्। परिभाषाश्रयणेनोत्तरपदाश्रयणे उत्तरपदाधिकारो बाधितुं न शक्यः

अधिकारानुरोधेन परिभाषाबाधस्यैवन्याय्यत्वात्। उत्तरपदानीति किं। मृसेः। समपदातिः। तिष्ठद्ग्वादी समासस्वरेणांतो
दात्तौ। अन्त्याक्षः। शब्दः अकारांतो गृह्यते॰ प्रत्यक्षमित्यादौ अस्योत्तरपदत्वाभावात्। तस्माद्दृच श्चित्वादंतोदात्तत्वमे
व। प्रतिकूलं उपकूलं। सूत्रस्योदाहरणे। नतु विप्रतिषेधस्य। राज। शिङ्गेनिदिति। इदं हि रदत्तेनोक्तत्वादुक्तं। पंचयाधा
मिदं सूत्रेन दृश्यते किंतु हि श्विश्रु इति सूत्रे बाहुलकात् शीङो पि निः। तस्य निलं ङ्रूस्वत्वं चेति दृश्यते इ्डीपाद इति। समुद्र
स्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाइ। पञ्चाद्धा छे षे प्रत्यय इति सूत्रार्थः। हिमस्यापत्यमतद्दत्र। संख्या। आचा। आचार्योः
उपसर्जने यत्रेति तथा। अंतेवासीति षष्ठी बहुवचनस्य स्थाने प्रथमैकवचनं। प्रायवासवासिषु कालात् इदमि
ति सप्तम्या अलुक् हि इ विशेषणार्थमिति। न तु अंतेवासि विशेषणार्थं। छादसे ति। छंदो धीते इत्यण् श्रोत्रि
यं छंदो धीते इति तु न भवति। तत्र वा ग्रहणानुवृत्तेः। अथवा विशेषछंदो व्यापिनि तदर्थानुवायि नि श्रोत्रियश
ब्दस्य निपातन्यात् ध्येत मात्रे छांदस शब्दस्य नास्ति बाध इति तस्मिन्नेव सूत्रे कैः पदः कार्त्तः। कुजयो बहुव्रीहिः पूर्वप
देति पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः स्वाभाविकः स्वरो येषां ते तथा। मौहुल्यापत्यस्येति। कर्मधारयो यं मुद्गलो गगांदिः अनन्त
र्वमिति। अजसत्वाद्गजत्वात् लुक्। तेषां निवासो ऽनपदश्चातुरर्थिकस्याणो जनपदे लुप्। पूर्ववदिति। चमु अदने ष
षोदरादित्वाद्दंतत्वमिति भावः। लोकः। अक्षणी इति। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच्। देव। अ अग्निष्टोम इति। अ हेरंब
ग्नेः स्तुत्स्तोमो ति षत्वं। उदाहरणेषु देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङो नाइंदुवा या यू इति। उभयत्रवायोः प्रतिषध इति
आनङ् न। सूर्याचंद्रमसो इति। इदुवा पू इत्याद्याव पि त्ते यं। सूत्रस्य अग्निवायू इति विषयः स्यात् विषयविभागार्थो

मिति। न च ष्टथिव्यादयो विधेर्विषयः। अन्यत्र प्रतिषेध इति विषयविभागः। सिद्ध इति वाच्यं। तथा सति पूर्वसूत्रे एष ष्टथि
व्यादिग्रहणं कृतत्वाद् इदं सूत्रं न कर्तव्यं स्यात्। ननु पकाररेफमकाराणामनुदात्तसंज्ञाया अभावादनुदात्तादावित्यु
च्यते मा नः प्रतिषेधो नैव ष्टथिव्यादौ प्राप्नोतीति किं ष्टथिविपर्युदासेनेत्यत आह अभावादनुदात्तादावित्युच्यते मा नः
प्रतिषेधो नैव ष्टथिव्यादौ प्राप्नोति। ष्टथिव्यादीति। वन। कयोनोतीति दिदं तु नञनुब्यामित्यत्र प्रतिपादितं। अंतः। अंत
रत्नाद्यात् पंचम्याः छांदसो लुक्। बहुव्रीहि इति। अंतः मध्ये वनं यस्येति विग्रहे। आधिकरणत्वात्मात्रवृत्ति वने वने
इति विग्रहे अव्ययीभावः। पद्धो। अभितउभयतो भवत्यव्ययं इत्यभितो भाविसुप्पजाता वितिणिनिः। अत्रे लि। अ
व्ययीभावे कूलस्याभितो भावित्वं प्रतिपादयति। अभितः परितइत्यादि। प्रादः। प्रादीति। कोष्ठादीनि प्रगतः प्र
गतं कोष्ठादिपस्याभितीभौ ततः। नि। निर्गतमित्यादि प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया निरादयः क्रांताद्यर्थे पंचम्या
अनेकमन्यपदार्थे इति समासः। अव्ययीभावाविति। उदकादीनामभावइति विग्रहे। उत्तरत्र यथासंभवं विग्रहः
कार्यः। अभे। अभिमुखमिति। अभिगतं मुखमस्य अभिगतं मुखमिति विग्रहः। अव्ययीभावे इति। मुखं अभि
इति इति विग्रहे। आः पा। अव्ययीभावे पीति। अभिशब्दात् सुबो लुक् प्रयोजनं समासांतरेऽपि तत्र पं। स्फिगः। सर्वत्रेति।
अपगते स्फिगं यस्मिन् स्फिगं वर्जयित्वेति विग्रहः स्फीगपूतकुशीणां पृथग्ग्रहणादिति। एवं हि पदमेजनयामुक्ते। ते
नैते षां पर्यायत्वमिति निश्चीयते अधि अग्रहः। स्फीगपूतकुशीनां पृथग्ग्रहणादिति। एवं हि पदमंनयामुक्ते। तेने
नेषां पर्यायत्वमिति निश्चीयते अधि। अधिकरणमिति। अधिक्रियतेऽस्मिन्निति अधिकरणं। नैतदुपरि स्थवाचि

ङ्के तु अधःस्थवाची। अनो। ज्येष्ठं अनुगत इति। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयेति प्रादिसमासः। सर्वत्र ज्येष्ठस्य प्रा
धान्यं अनुगतः कनीयानिति। प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासमयुक्त। यद्वेति। अनुपश्चादादिष्टकथित इत्यर्थः
। अनोज्येष्ठं अनुगत इति। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयेति प्रादिसमासः। सः सर्वत्र ज्येष्ठस्य प्राधान्यं। अनुगतः
कनीयानिति। प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासमयुक्त। यद्वेति। अनुपश्चादादिष्टः कथित इत्यर्थः। अअते। पदत्रादेव
वर्जयित्वेति। भाष्यादेवं सूत्रार्थप्रतीपत्ते। इति कुलोकः। काशिकायां तु अस्वरपदं अकर्दं पदशब्दश्चांतोदात्त इत्यु
क्तः। नरेननिधानार्थमिति। अप्रकाशतामित्यर्थः। कथं पुनर्निहतार्थे वर्त्तते इत्यत आह। प्रादयो हीति। एते न पूर्वे ये वि
ग्रहकृप्रगता अनुगतः अतिक्रायिता इत्यादयस्ते सर्वे संगृहीता भावति। पराविभाषेति वर्त्तमाने इति। विभाषोत्सु
ष्ट इत्यतः। यतः परादिश्चेत्यादिद्वन्द्वे य ते ततो बहुवचनं ततो व्यत्ययः सिद्ध इत्यर्थः। यद्वापतदं द्वन्द्वेय ते ततो व्यत्य
यो बहुलमिति सूत्रस्याय विषयः। तेनैव सिद्धत्वादिदं सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः। तत्तु आवाहेयकं। परः सो अस्तु
इत्यादौ शिद्दस्वरव्यत्ययार्थं अस्तु च्वेत यदनस्था विभाषेति सूत्रभाष्ये हृद्य इत्यस्य स्वरस्याप्रवृत्ते इत्यर्थः। नन्वेतद
नेन सिध्यति। नन्वेतु दनेन सिध्यति समासाभावात्। विकरणादिव्या सयार्थं चेतदावश्यकं। तत्रुतदिति। स्व
त इत्यर्थः॥ इति समासस्वराः॥ एकासंबुद्धाविस्वन्तमौवित एवोर्ध्या बुद्धे क्तिन्। तदाह संबोधनायामिति। पारिभाषि हेरंब
कसंबुद्धिकरणे द्रादित्यनन्वितं स्यात्। आगच्छ भो माणवकाः इति च न सिध्येत्। स्वराणामिति। एकश्रुतेः स्व
रूपकथनमेतत् सूक्ष्मानंतु उच्चैर्नीचैश्च समुदितं। स्वरितेतुभेदेनतयोरुपलब्धिरिति तदपेक्षया अस्य विशेषः। यद्वेति

व्याकरण

वैदिकप्रक्रिया १६४०

१६४०

व० १५
अंक ८५

लघुप्रक्रिय व्याख्या

श्री० श्रीगणेशाय नमः ।। उच्चैः । उच्चैर्नीचैरित्यधिकरणशक्तिप्रधाने ऊर्ध्वभागे अधरभागे इत्यर्थे अव्यये तत्राधिकरणस्य कर्तृकर्मद्वा
१ राक्रियाधारत्वात् लक्षणे शब्दकर्मको व्यापारः क्रियाधारत्वमेव गम्यते । अन्यस्यासंभवात् । तत्रोर्ध्वभागस्याधारभागस्यैव स्थान
समागतत्वेनैव संभवद् इत्यभिप्रेत्याह । ताल्वादिष्विति । कंठादिष्विति वक्तव्ये ताल्वादिष्विति सुक्तिरग्निमीळे इत्यत्र वेदारंभे ऽकारादाविकार
स्यैवोदात्तस्य संभवात् । अग्रहणं तत्रार्थमनुवर्त्तते हल्लांतस्य नवधर्मित्वादनुदात्तसंज्ञा माभूदिति । ननु हल्संज्ञायामपि
नस्यमिः काकस्य प्राणिनां च कुक्कुर्वाणामित्यादिषु उदात्तस्य विकारावयवयोरनुदात्तादेश्च इत्यज्जनभवितितस्य स्वरविधौ व्यंजन
स्याविद्यमानवत्त्वाद्वस्यैव स्यमाणत्वात् । इहार्थमपि तर्हि अज्ग्रहणं । उच्चैरित्यधिकरणस्योच्चारणक्रियापेक्षत्वात्ताव
न्मात्रे व उच्चारणक्रियाभिधाने येनित्युदात्तसंज्ञा स्यात् । तथा चोदात्तपर्याये हल्प्रवेतत् उदात्तस्वरितयोरित्यादि सूत्राणामनन्व
यः । अज्ग्रहणे तु भाष्यमाणस्यापि भवति पदितु एवैतिरासुसंज्ञासु च शब्दस्य संज्ञित्वात् शब्दानुशासनं प्रस्तावादर्थतः
नपो रूढेत्ता नुदात्तशब्दयोर्धर्मिपरत्वे समाहारशब्दस्या च प्रत्ययांतत्वे तात्पर्यग्रहणार्थं अत्र तु वर्त्तमानमिह । पिस्पष्टप्रतिपत्त्य
र्थमनुवर्त्तत इति ।। देवइति । दिवेः पचाद्यच्प्रत्ययाद्युदात्तत्वे शेषनिघातो धातोः ।। समाः । सूत्रे समाहारे विघ्नेपस्मिन्निति स
माहारः ।। अश्वेआदित्वाद च । कयोः समाहार इत्यपेक्षायां उदात्तानुदात्तमयोरिति सन्निधानात् तेभ्य । तयो मेलनं कृत्वा पि
नास्ति । अश्व इत्यत्रापि च वाभ्यां व्यवधानात् । स्वरविधौ हिं व्यं-जनाविनसंतिन तु स्वरयं संज्ञाविधौ उदात्तानुदात्तसमुदा
यस्या च त्वमपि नास्तीति उदात्तानुदात्तत्वाभ्यां धर्माः पद्ये इत्याह । उदात्तत्वानुदात्तत्वयोरिति ।। उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ स
माहृत्येतपस्मिन्निति सूत्रेन विहितं अधिकरणो ल्युटः प्रसंगादितिहरदत्तेनहृतत्वात् । असंज्ञात्वात् पुंसि सज्ञायां इति एम० १

घोपि नास्ति। न च वैकृते रूपसिद्धिर्भविष्यति। तस्मात् स्वरितस्य उदात्तभागः कियान् कस्मिंश्च प्रदेशे अनुदात्तभागः कियान् कस्मिंश्च प्रदेशे इत्यपेक्षायामिदं सूत्रं। ह्रस्वस्यार्धमर्धं ह्रस्वं तावन्मात्रमर्धह्रस्वं। तेनार्धमात्रा लक्ष्यते इत्याह। स्वरितस्येति। तिज्येमिति। अर्जत्यर्जते। एपत्तति

शयासेट् त्वात्कृत्वाभावः। स्वरितांतो नुदात्तादिः। तेइति तस्येच्छपूरुपस्य बहुवचनमुदात्तं। एकादेशः स्वरितः। केचिदित्यनेनतन्म

तमुक्तं। सर्वेव दलोकसाधारणेस्मिन्व्याकरणे एकप्रातिशाख्यानुरोधेन तद्ग्रहणमनुचितमिति वक्तुमशक्यत्वात्। तदपरस्वेदुदा

त्तस्वरितपरत्वाभावे स्वरितैकदेशस्यानुदात्तभागस्य व्यक्तश्रुतिः प्रातिशाख्योक्तेत्यर्थः। तथा च बह्वृचप्रातिशाख्यं। एकाक्ष

रसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः। तस्योदात्ततरोदात्ताद्र्धमात्रार्धमेव वा। अनुदात्तः परः शेषः सवुदात्तश्रुतिर्न चेत्। उदात्तं

वोच्यते किंचित्स्वरितं वाक्षरं परमिति। अस्यार्थः। एवंयोरुदात्तत्वानुदात्तत्वयोरेकस्मिन्नक्षरे समावेशे सति स्वरितः स्वरो भव

ति। तस्य स्वरितस्यार्धमात्रार्धं वोदात्ततरात्तेयाः परः शेषो योनुदात्तभागः स उदात्तश्रुतिः स्यात्। यदि उदात्तं स्वरितं वा परं

परं नोच्यतेति। ननु प्रातिशाख्येक्तोदात्तश्रुतितस्याः शाखायां भवतु। अन्यशाखायां लोके च कथं स्यात्। अन्यथाहरिमीडेइत्य

त्र लेपि स्यात्। सत्यं। ज्ञापकादुदात्तश्रुतिर्लोके भवति। तथा हि। तथा हि। स्वरितेपरे स्वरितैकदेशस्यानुदात्तश्रुतिर्न स्यादि

त्यदिउदाहरणाभावात् अस्यामपि प्रवर्तते। उदात्तवकं पौत्योबर्जनिरिवन्नतु अनुदात्तपूर्वे दीर्घस्वरिते मध्येनुकंपयेलं

यमिति शिक्षावचनं प्रवर्तते। नन्वत्र स्वरितेपरे वर्णने नोदात्तश्रुतौ प्रतिषिद्धायां शिक्षावचनं प्रवर्तते। अन्यथोदात्तश्रुतिरे

व स्यादिति कथं ज्ञापकं। एवं तर्हि एकोदाहरणार्थ रिंते परे अनुदात्तस्योदात्तश्रुति। प्रतिषिद्धायामपि शिक्षावचनं उदात्त

श्रुतेर्बाधकं भविष्यतीति किं प्रतिषेधेनात्ततस्तज्ज्ञापकमेव जेतिरीयाम्रुदात्ते पिपरो नुदात्तभागस्योदात्तश्रुतिमिच्छंति। सोन्य

त्र वि शिष्टइति स्वरितोद्विगुणः। उदात्तानुदात्तरूपः स्वरित एकः स्वरितपरित परउदात्तः। सोन्यत्र विपिसम्पत्ति। एकश्रुति

श्री० २ ।कोपदस्कात् अन्येनेति अनुदात्तेनेत्यर्थः। कस्यचित्स्वरितस्योदात्तेनानुदात्तेन विशिष्टो न भवतीति स्वरितः पृथगाश्रित इति भाष्यं व्याख्येयम्।
उभयथापि भाष्यकृतो द्वावपि संग्रहौ मतौ। तत्रातिषयविभागः प्रातिशाख्याख्यायात्यः। तत्रापि ज्ञापकमुक्तं मध्ये तु कंपयेत्कंपमित्यादि
वचनात्सर्वोत्तरभागौ नीचौ मध्येतदात्तः एवं तु यः स्वरितं तत्तीयोप्यस्ति। अयं उदात्तस्वरिताभ्यां पूर्वो यो दीर्घस्तत्रैव प्रवर्त्तते। नित्यस्व
रितः को विष्वातिः। तिर्यञ्चि क्येति स्वरितः। कन्या३वा। उदात्तस्वरितः स्वरः अस्मिन्स्व३कत्त। एवं रूपनिष्पन्नस्य पदे भवति
तर्हि अनुदात्त एवं स्येवा पुनस्ते ३ माग्रतवक्रंपो३त्यः। नियमान्नेह। नपे २ गः जे २ उदात्तादनुत्तस्येति स्वरित उदात्तस्वरितपरत्वे
नसंभवति नोदात्तस्वरितेति निषेधात्। दीर्घस्य किं। क्रो१वोस्थाः। धान्ययपत्यतो। न्य१ घ्नस्य। अयं स्वरितः छंदस्येवेष्येके। अवि
शेषाद्भाषायामपीत्यन्ये। स्वलाघ्या३ ज्ञा। उदात्तस्वरिताभ्यां सर्वस्य किं। क्रो। कन्या। अनु। परिभाषेयमिति। नाधिकारः अस
रितत्वात्। एकवर्जमिति च व्यर्थं स्यात्। आद्युदात्तश्च समानो दरे ज्ञापितः ओ चोदात्त इत्यादीनाम संग्रहश्च स्यात्। नापि वि
धिः। तथा सति काएको वर्जनीय इति न ज्ञायेत। सूत्रे अनुदात्त इत्यादीनां संग्रहशब्दः अर्थे आद्युज्जं तः पदसामानाधि
करण्यात्। अनुदात्तस्य क्रियमाणत्वान्न भिन्न उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यते इत्याह। यस्मिन्नेवेति। यथोद्देशं चेयं परिभा
षा प्रवृत्तिकाले पदसंज्ञाया अभावेपि प्रवर्त्तते इति वक्ष्यति। उदात्तस्वरितविधानकाले सविहितसन्निहितमप्यर्जनरम
नेन निहन्यते इति आद्युदात्तश्चेति सूत्रे ड्डिति भाष्यापादनं ई खिति सूत्रे च भाष्यस्वरसः। जिनविनुत इत्यत्रासन्निहित्यतेऽ
स्य श्रोतिधातः सिध्यति। अन्यथान्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात् श्रूनातसः स्वराबाधेपि स्वपमनियतः स्वरः स्यात्। दीप्त्रि
तहरदत्तादयस्तु तस्मिन्नेव सूत्रे सन्निहितमेवार्जनं निहन्यते इत्याहुः। तेषां भाष्यविरोधः। चिनुत इत्यसिद्धिश्चेति द्रु
ष्टव्यो। यद्यपि अंतश्च तवै युगपदिति इति सूत्रे युगपद्ग्रहणात् एकस्मिन्नेव द्वयोरुदात्तयोः समावेशज्ञापनात् ओरुदात्तत्वं एम० २

नेति वक्तव्यं । तथापि कदाचित्स्वरितस्यादिति दोष एवानन्तु असन्निहितस्यापि तिङ्घातेमहियादीत्यन्ये सन्नेतासन्निहितोपि चिपर
निहन्येत । पश्चात्तस्य तु कित्त्वान्नानुदात्तंपादीति पदस्यादन्तोदात्तत्वे प्राप्त इति चेत् । न । अपत्र सार्वधातुकं श्रूयते तत्रैव तत्स्वरेणावि
करणस्वरो बाध्यते । अनु । ननु प्रासंगत्वाद्धुः कर्मधजन्तः आथादि स्वरेणान्तोदात्तः तस्मात्तद्धहतीतिपत्तत्वा स्वरितगन्त
स्मिन्नस्येति लोपः । अत्र स्वरिते उदात्तलोपो सत्येव सत्य आह । एवं कृतेति । पञ्चस्वरितकाले एव गत्वात्रेनुदात्तः तथा च नो
दात्तलोप इत्यर्थः । उदात्ते उदात्तलोपो नास्ति एकस्मिन्पदे उदात्तयोरसत्वादिति वस्तुस्थिति रुच्यते न च सूत्रापि व्यामि
द्ध्येषोस्ति । अन्तोदात्तत्वं माभूदिति अव्यवहितस्य पथ्यास्यादित्येवमर्थं अनुदात्तग्रहणं । यदि कृत्वे पितस्मिन्नन्तद्ध स्व
नुद्ध संसास्य स्यात्तदर्थमनुदात्तग्रहणमव्यर्थमेव स्यात् । ननु इहेराताम स्यस्वरेणाद्युदात्तः पश्चात्तस्य सविकरण
त्वादनुदात्तः अदुपदेशादिति स्वरं बाधित्वा परत्वात्तलोपे परिप्रितः प्रसंगेनाकारान्ताद्युपदेशादिति स्वरेणाश्रीयते । तद
पु स्वरसिद्धः किमनुदात्तग्रहणेन । यदि पुनः प्रसंग आश्रीयते तदोत्तलोपाभावात्कृतेप्यनुदात्तग्रहणे इष्टं न सिध्य
तीत्याशंक्य सिद्धं तमाह । अत्राविद्यमानेति । स्वरोपि नेति । तथा सार्वधातुकस्वराभावात्कथं नाद्युदात्तेन भाव्यं तोदात्तः
द्धिकत्वस्य परमात्रे मेऽसि तमनुदात्त अन्ते चेत्यनुदात्तं । तस्मिन्परे इकारस्योदात्तपरत्वस्य च परः । एवं मे वोदात्ताद
नुदात्तस्येति सिद्धमिति वाच्यं । पुगागमति तस्यास्वरितस्यासिद्धत्वात्स्वरितः षष्ठेकर्तमगाक्यः पवर्गी सत्र शेषनि
धातोमाभूत् ॥ कथ्यात्रेत्यत्र आह उदात्ते परेप्याद्य उदात्तानुदात्तरूपो वा उदात्तोदात्ताक्रान्ति रूपो वा मध्योदात्तरू
पो वा स्वरितः । स्वरितस्येति । अस्मिन्सूत्रे एवं सूत्रे संप्रणाम अनुवर्तते । तेनायमर्थः । उदात्तस्य स्थाने यो यण ततः परस्या
उदात्तस्य च यः स्वरितत्स्थानिको यो यण ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वमिति । न चायं मकारः मत्यग्रिरित्यत्र संभवती

श्री० तिनाऽप्यसिद्धत्वं उदात्तस्य स्थाने योयणस्तउदात्तयणस्ववासो वकारश्चतस्मात्परस्याऽऽश्चाद्याकारस्य स्वरितत्वमित्यर्थः ॥ स्वरविधौ ने
३ ति नपदांतेति सूत्रेण प्राप्तस्येत्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ यतः स्वरविधावितिव्यंजनमव्यवधायकं ॥ यतश्च पूर्वत्रासिद्धं नेतिस्थानिव
3 द्भावः प्रतिषिध्यते ॥ यतश्चलोपाजादेशाइतिनिषेधः पूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्य तत्र भवति ॥ ततएवेत्यर्थः ॥ संतिशाद्धप्रत्ययस्वरेणाद्युदा
त्ततिशद्धयस्याशेषनिघातः ॥ अग्नेशब्दस्यापि कआमंत्रितनिघातः ॥ कें चित्तु ॥ तिशद्धस्योदात्तादनुदात्तस्येतियः स्वरितः
सपिशिकर्त्तव्ये सिद्धः तथाचानेनस्वरितपराः परस्याग्रेशाद्धकारस्य स्वरितत्वं ॥ एवंप्रत्यग्निरित्यत्रापि प्रामंनोदात्तस्वरिते
त्यनेन निषिध्यंतेइत्याहुः तच्चिंत्यं ॥ नोदात्तस्वरितेतिनिषेधस्यानंतर्यो तउदात्तादनुदात्तस्येत्यस्यैवनत्वस्यापितत्र न्यथा
पात्यस्मातित्यत्रापि स्वरितो निषिध्येतेतिवक्ष्यमाणत्वात ॥ एकादेश इति ॥ किंह्रस्थ्रेणातोदात्तः अोसत्वादनुदात्तः ॥ उदा
त्तपूर्वस्यानुदात्तस्योदाहरणं ॥ बहुवचनस्यंवस्नसाविषत्रानुदात्तस्येत्यस्येव भवनत्वमित्यधिकाएद्धस्तत्रानु
दात्तः ॥ अभ्यश्च इष्टः कत्वनत्वादाद्युदात्तः ॥ वसोरुत्वं उत्वम ॥ आपतेतीतिसूत्रस्थ भाष्यस्य अस्वरकस्य हलः स्थाने
अस्वरका आदेशाइत्यपरथाभ्रातएवार्थः ॥ तदानुदात्तास्वरकयोरेकादेशोनुदात्तः पश्चादस्य शाद्धेनैकादेशः उ
दात्तः ॥ अनुदात्तपूर्वस्योदात्तस्योदाहरणमिदं ॥ क्वावरमिति ॥ स्वरितपूर्वस्योदात्तस्योदाहरणं ॥ उदात्तपूर्वस्य स्वरितस्यो
दाहरणं नास्ति ॥ हक्षापिदमिति ॥ एकपदापेक्षत्वादेकादेशोंतरंगः ॥ भिन्नपदापेक्षत्वादयावोवाहिरंगौ ॥ अन्यन्नपीति ॥
तद्यथा ॥ गांगेन्द्रपो ॥ गंगापामिदमितवण ॥ प्रत्ययस्वरेणातोदात्तः ङिः सुप्त्वादनुदात्तः ॥ तयोरेकादेशउदात्तः ॥ अपीतुगर्तं
अन्नूपंप्रादिसमासः ॥ अनोरप्रधानकनीयसीइत्यनुपत्राद्युदात्तः शेषनिघातः गेशाद्धस्योदात्तत्वस्य सिद्धत्वादेकादे
शउदात्तः पक्षे स्वरितः ॥ अथवा स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितएवस्यात् ॥ नुदत्ती तुदत् अतइति सिद्धे नास्य तुदात्तेदि एम०
३

त्वेएकादेशस्वरस्यसिद्धत्वाद्धातोः शेषनिघातेनानुदात्तत्वंसिध्यति। न्यासोदात्तकालेएवधातोः शेषनिघातोभविष्यतीतिनैतत्प्रयोजन
मितिरुद्दत्तः। ब्राह्मणास्तुदंति अत्रशस्यत्रंतेष्ठ एकादेशस्वरस्तस्यासिद्धत्वात्तिङ्‌ङिः इतितुदंतीत्यस्यतिघातः सिध्य
ति। अन्यथातिङ्‌ःतिङः इतिनिघातकालेएकादेशस्वरस्य। सिद्धत्वादस्वरकस्यनिघातेकृतेपश्चादेकादेशस्वरः प्रवर्त्तेतासव
प्रयोगेपिश्र्यैत। एतान्युदाहरणानि। अंतरंगः किंप्रयवतीतिएकादेशस्यपूर्वांतत्वात्तिङि चोदात्तवतीतिनभवति। सोमसु
स्वतीति। तिञाहृस्यतिङ्‌ःतिङ्‌इतिघातोनभवति। स्वरः। दिशाघ्रेणियातत्वादाद्युदात्तः। दंदशघुः फिट्‌स्वरेणांतोदात्तः। दिवि
शाघुस्यजजिदंपदादीतिविभक्तिरुदमादिर्ईपत्तेइतिङ्‌ःगतोद्विवादिः। तिङः तिङ् इतिनिहन्यंतेइतितच्छब्दस्यबहु
वचनं। किंचेतिइदंवेदेस्व। अतएवगांगेनपैअपमेकादिश्रउदात्तस्वरितोवेतिभाष्येप्रतिपादितं। उदात्तादनुदात्तस्यस्व
रितः तयोहृविधीयतः संहितायामिरसनुवर्त्ततेतेनपदकाले नुदात्तमेवा। नोदात्त ६।३।उदयत्राघ्रःपरवांवीक्ष्णास्त्रोतेप्रगत्वा
र्थंप्रयुक्तः। अनंतरस्यत्पायेनेति। पेनताप्राप्तिन्यायेनेतितुनोक्तं। खलरव्यान्यग्रिसत्रोदात्तानुदात्तस्येसप्राप्यभाव्यात। नत
दात्तस्वरितपूर्वस्येति। ईदेत्रूपलक्षणं। ऋ७ चा। ऋ१ वोश्वा। ऋ१ वोश्वाः। दीदंज्योतिः। मान्यते इत्यादावपितिस्व
रितोवानुदात्तेइत्यत्पयोः फिङ्मत्रस्यनेवनिषेधः। हेरपित्वात्सादिश्रघ्रांतोदात्तः स्वरितेमपाद्येकवचनस्येसत्रानुदा
त्तमिस्यनुवर्त्तनात्मेशाघ्रोनुदात्तः उदात्तात्परत्वात्स्वरितः। आमंत्रितेचर्तेअनुदात्तेच। आमंत्रितानुदात्तेतयोः बहु
त्वस्याविवक्षणादिति। किमर्थंतर्हिबहुवचननिर्देशः कृतः अनेकत्वेसर्वेषांपर्थोस्यात्तस्मादिसुक्तस्येसत्रानि
र्दिष्टग्रहणानुवर्त्तनादाय स्येवमासदिति। पदित्सुरविधोसघातः कार्यभवतीत्युच्यतेतदाविस्पष्टार्थं। उदात्तस्वरि
तिवक्ष्येपरग्रहणं स्तुतुहीति। आमंत्रितस्येपिसत्पूत्तरएइतिचेन्न। प्रातिशाख्येउक्तत्वा इहअस्तु। भाषायांसत्त

श्री० ४ तरत्वेप्रमाणानांनास्तिपरग्रहणंतुबहुव्रीहिणाएकश्रुतेरेवविशेष्यस्यलाभार्थं।अन्यथा।नुदात्तानामित्युपक्रमात्तेषामेवस्यात्ताय
४ रस्येयस्त्रैकस्यापिविवक्षितत्वात्बहूनांनभाष्यकैयटभ्यामिति।तत्रउदात्तानुदात्तानुरागवशादेकश्रुतिरुदात्ता।नुदात्ता
5 येतिसंदिग्धश्रतंत्रेतरनिर्देशेएकश्रुतिर्नोदात्ताः उच्चैस्तरांवावषट्कारइतिज्ञापकात्अनुदात्तापितः उदात्तस्वरितपर
स्यसन्नतरइतिज्ञापकात्तरत्युक्तं।तत्रपद्यतेनानुदात्तस्यात्युदात्तत्वंकिंपतत्त्हिएकश्रुतेरनुदात्तत्वंकथंज्ञाप्येतातत
थातंत्रेतरेनिर्देशाएकश्रुतेरुदात्तत्वेउच्चैस्तरांवेतिज्ञापकं।अनुदात्तस्वरितपरस्येतिकापकमित्युक्तं।अनुदात्तस्या
नुदात्तस्यानुक्तविधानंसकालश्रुतेरनुदात्तत्वेकथंज्ञापकंस्यात्।साध्यारणास्वराइतिएकस्मिन्नपिपदद्वयेपिनप्र
वर्त्तनात्साधारणंपं।आद्युदात्तश्चञ्नित्यादिर्नित्यमित्यादयस्त्वेकस्मिन्नेवपदेप्रवर्त्तनात्त्वसाधारणाः।सावाधादिति
न्यथापाचकतरः इतिवत्पचतितरइतिस्यात्।।पचतदेवदत्तंपश्येतिवत्अपचतदेवदत्तंपश्येतिस्यात्तं इतिशतृशा
नचइतिसूत्रेभाष्येकैयटगावइपरतिचपततपचतिरूपइतिस्याहितिरुपसूत्रेभाष्यकैयटे।एवंबहुषुसूत्रेषु।पूर्वेतिङ
तेतिग्रंथात्तरेषुपत्तएर्वारुबंतनिरूपणंतत्सुप्तिङंतंपदमितिसोत्रक्रमानुरोधेन।धातोः।कर्मत्वतः।अंतउदात्त
इत्यनुवंद्धातोरंतउदात्तःस्यादित्यर्थोलभ्यते।कृणोतीतिजागर्तीतिनोदात्तत्वंएतदभावेपिभीह्रीतिसंत्रेणसिद्ध
त्वात्।पचतीत्यत्रव्यत्ययस्योविद्यमानत्वाद्नोदात्तत्वं।नत्वपचतीतिकथमुदाहरणंपंचविंशोदात्तापदेशसाम
र्थ्यात्सिद्धान्तीत्यत्रव्यपदेशोदात्तत्वेनतभाष्यमित्याशंक्याह।पेनुदात्ताहतिं एतत्सूत्रस्थभाष्यात्तत्तीयतोपरिभाषे
तिप्रत्ययसूत्रस्थभाष्यात्तत्तीयत्तपक्षेद्वयोपिकरिष्यतिस्वपितइत्यादौस्यादीनांमुख्यत्तिकालाएवाद्युदात्तत्वंसि
ध्यति।पश्चाज्जापमात्तस्थितः असन्निहितस्यापिअनुदात्तत्वंसिद्धं।ज्ञि।आगमाअनुदात्ताभवंतीतिवचनाद्वावि एम० ४

द्विपक्षस्तेनोक्तः। तथा समित्याद्यादीनां परत्वादिडागमे कृते वचनादिडो नु दान्तत्वे कृते पित्वे नैषादित्वस्य विधानात्स्यादेः
तो माघ दान्तत्वं न स्यात्तत्सिद्धे पित्रस्यपाद्युदान्तत्वे कर्त्तव्ये आगमात्र विद्यमानवद्भावं नीतिवचनमाश्रयणीयं स्यात्। पू
र्वोक्तं त्रारान्ति। मतिरिति ह्रस्वस्वरेलोपस्थमिद्वत्राइस्यर्थः। अत्र विकरणे स्वरेभ्य इत्युत्तरा द्रौ त्रेतु पाक्षिकं तापकं यावत्
त्ति। पद्यते अर्थोपि नन्ततपदा धातुस्वरं वाधत एवेति। तेन स्तुनोतीति मध्योदात्तं भवति। त्रिस्यादिर्निसो भीहीति सूत्रे
पूर्वग्रहणे न सौ वर्णः समभ्यर्त्तं तत्समभ्यरतिज्ञापितत्वान्तदं तत्समभीयमिसाहजिवत्तयेति। नभयोः प्रादायोः प्र
त्ययस्वरूपापवादे पिधातुस्वरः प्रकारान्तरेण प्राप्नोतीत्याशंकते नन्विति। अन्तरंगत्वादिति। हित्वं हि सन्नमात्रमपे
क्षते स्वरस्तु इत्संज्ञकं न कारविशिष्टं तदन्तं दादिवापेक्षते अन्तरंग एवेति। यतो तरंगत्वात्सर्वं डित्वं पश्चाद्वात्तु संज्ञापे
क्षो धातुस्वर इत्यर्थः। दिष्मतीति छांदसत्वात्तद्भाषावामावः। इजरे। सन्नंतेभ्य इतरे नास्य। संभव व्यभिचाराभ्यामुपदेशे
ग्रहणं ङिः दरभ्यां संबंध्यते न तु ता नुदात्तो प्राप्तमित्याह तासेरित्यादि अडुपदेशादिति यथा। क्रतं वे नायमर्थः फलति।
इत्यत्रापि प्राप्नोतीति। तस्मादुपदेशग्रहणं कर्मण्यन्तः स्यादिति विशेषणं। नैतावयमर्थः फलमिति ६ अकारं नोपदेशा
दि। नन्वेवमपि माहयुसातामित्यत्र धुसञ्जामितिस्थिते आ तामो लासार्वधातुकानुदात्तत्वं बाधित्वा परत्वात्कंसस्या
चीति त्लोपे कृते पि पुनरपि आतामो नुदात्तत्वं प्राप्नोतीवेत्। सकृद्गतिन्यायाश्रयणात्पुनः प्रसंगपक्षे पिआतो मो नुदा
त्तत्वे कृतेपि न दात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धं। मध्योदात्तं प्राप्नोतीति। न चैष्टापत्तिः। पंचीतिते हृषमानिसस्यात्राद्युदात्त
स्यैव पठ्यमानत्वात्। स्थानिवद्भावदिति एजादेशः स्थानिवद्भावः क्रदतिः सत्येत्र भेत्र अभ्यस्तमिति सूत्रे चमध्ये
आश्रितः अत्र केचिदेकादेशस्य पूर्वांतत्वात्तस्यैवपित्वादत्तदोनत्वान्नस्मात्परस्यैकादेशविकृतस्याप्येतत्ति

प्री० शष्टूस्यलक्षणमाविधानकानुदात्तत्वमाहुः। तन्न। उभयतआश्रयेनांतादिवदित्यस्याविषयेपदि एकदेशविकृतमनन्यवदिति
५ प्रवर्त्तेतदानुभयतआश्रये इति निषेधो ऽनर्थः स्यात्॥ अन्येतु एकादेशस्य पूर्वांतत्वादनुदात्तत्वात् शिष्टस्वस्वरकरएवात्र
5 था चपञ्चाष्टाइदान्नादनुदात्तः वचाष्टः स्वरितः। ततः वचाष्टास्वरितात्परः शिष्टः अविद्यमानोदात्तोनुदात्तस्तस्यैकश्रु
तिरित्याहुः। तत्रेदं वक्तव्यं। एकादेशस्यांतवद्भावोभवति आदिवद्भावएवकस्मान्नभवति किंचादिवच्चेसूत्रेजितवद्भावंबा
धित्वापरत्वादादिवद्भावेनैवभाव्यं। हरदत्तेनांतादिवच्चेतिसूत्रंप्रत्याख्यातमित्युक्तं तथापिस्थानिवद्भावेनशिष्ट
पक्षेतित्वमपिस्यात्। तथाचयाक्षिकोदोषस्यादेवानन्यत्वंपस्थानिवद्भावोनप्राप्नोतितथाहि। अनादिष्टादचःपूर्वत्वं
विशिष्टानादिष्टादिति वचनेनिकारइत्यस्यपूर्वत्वंग्राह्यं। अवस्त्वादेशेनापहारादिदानीमभावादनादिष्टादचः पूर्वत्वेनयोह
ष्टइत्यर्थप्रमाणाभावादिदानीतस्मात्परस्यकार्यंकर्त्तुमेवस्यार्थोग्राह्यः। तथाचकथमत्रस्थानिवद्भावः। क्रुदिति
इः सूत्रेपि चिकीर्षतीत्यत्र सन्नायोरेकादेशोनादिष्टादचः प्राक्कारःपूर्वत्वेनदृष्टः सन्नकारस्तस्येदानीं तिपि पि
तिकृतितुक्प्राप्तम् एकादेशस्यस्थानिवत्त्वान्नेत्युक्तं॥ उभे अभ्यस्तमितिसूत्रेपितस्येदांतस्य नस्मिन्नित्यस्य
त्रादिष्टात् पूर्वकारात्पूर्वत्वेनदृष्टः सन्नतस्मादिदानीपरस्य फेर्जुसभावे कर्त्तव्ये एकादेशस्थानेवद्भावनीत्युक्तं।
ततुत्रापः कार्यप्रतिस्थानिवद्भावइत्युक्तं। युक्तंचैतत्। अन्यथातस्मिन्नेव सूत्रेईषत्तइत्यत्रसतत्राज्ञोरंतरंगत्वा
देकादेशेकृतेप्यपवर्गाभावान्नाभ्यस्तात्झेर्जुसिति उभयप्रतिषेधोनभविष्यतीतिभाष्येसमाहितं तदनुपपन्नं स्यात्। तत्रा
प्येकस्यस्थानिवद्भावस्यवक्तुमशक्यत्वात्। युक्तंतरंचैतत्। अन्यथोभयतआश्रयेअनादिवद्भावोनास्तीतिपरिभाषा
याविषयंस्यात्। अउत्यतेअतीपादिस्वादौ अस्यस्थानिवद्भावस्यप्रवृत्तौ उपसर्गोध्रस्वउद्भूतेः एते लिंगिति एम० ५

ह्रस्वलक्षणस्यानुद्धारः स्यात्। तस्मादत्र समाधानान्तरमेव वाच्यमिति चेत्। तत्राहुः वस्तुतस्त्वित्यनित्या तुग्रहणाभिरिसत्र किंबाध्ये पन्तरंगे तु
किं कर्त्तव्ये भित्तिनिमित्तपदसंज्ञानिमित्तनलोपस्य बहिरंगत्वादसिद्धत्वादेव सिद्धे कृतिस्तु ग्रहणं परिभाषायामनि
त्यत्वज्ञापकमित्यर्थः। न चैवमपि रकादेशस्य नित्यत्वमिति वाच्यं॥ स्वरभिन्नस्य प्राप्त्यन्विधिरनित्य इति तस्याप्य
नित्यत्वात्। न च नित्यत्वेपि प्रकृते अत्र रहन्तोः किंमानं तत्राह। पदेद्धति। पद्धि तु परं छन्दसीति सत्रे भाष्ये ज्ञापके स्वरो रोहावे हीस
त्र इहही स्यन्ने नपुंसकस्य रोहावेत्स्यानितो निघाताभावेपि रोहावेत्स्या। नेनानिघाताभावेपि रोहावेत्स्यन्ने नपुंसकस्य इहही
स्यन्ने नपुंसकस्य रोहावेत्यत्र केचित् पदे नानि हीस्यत्र नित्यत्वादन्तरंगत्वाच्चैकादेशे कृते त्यपवर्गाभावादुभयत्राप्याद्युदात्तादि
वत्प्रावनिषेधाच्च निघातो न प्राप्नोतीत्याशंक्य अस्मादेव भाष्यविचारात्तत्र अनुमीयते प्राक् इधातः पश्चादेकादेश इति स
माहितं तेनापीदं सिद्धं अत्र उपदेशात्परस्य कृत्सार्वधातुकस्य प्राकृतिप्रत्ययजः पश्चादेकादेश इति। अथवा नेदं ह्रस्वस्य परस्ये
ति सत्रे एवोत्तरनिमित्तत्वं कथं तावत्कार्यं भवति पश्चात्स्वरसंधिरिति न पचेतोतिसिद्धं। स्वरसंधिरित्यस्य कृत्वात हरिस्त्वी।
स्य सहंष्ट्वा इत्यत्रोदात्तस्य पृथक्सनेनाथ्वा गाद्रे उत्तरपदे एवं पदस्यांतोदात्तत्वे कृते पणप्रवर्त्तते। पद्येवं वत्तसेत्र
स्य इति स्थिते रेवाधिकृत्वा वत्तुरः उपसीतिवत्त स आद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति चेत्तन्न। प्र अतिनित्यत्वादन्तरंगत्वाच्च स्व
रसंधिः प्राप्नोति। नत्रेदं ज्ञापकं प्रवर्त्तते। अविरहनष्टे तिरेफलक्षणपरत्वाद्भवतीति न कश्चिद्दोषः तदेवं ग्रहणाद
ति। उपदेशग्रहणसामर्थ्यात्तु तः प्रसंगाविरुद्धं आश्रीयत इति भावः माहिवुक्ततामिस्यत्रापुनः प्रसंगेपि दोषः
परित्यक्तः। इदं वा नेदस्य पुनः प्रसंगाविज्ञानात्श्रीतपं इति तत्रतितन्त्रेव अप्युत्सादपिष्यते पचेवादिति। पचन्तिस्थिते पुर
स्ताच्च लुङ्पीन सहत्वदात्तत्वं न प्रवर्त्तते अत्र उपदेशग्रहणादि विषयस्य सत्त्वात्। पश्चात्तु पपास ह्रस महित स्यात्तु तस्मात्त्वा।

श्री० ६
6

न प्रवर्त्तेत अडुपदेशादिसूत्रवाद्विषयस्य समत्वात्। सश्छाय पपास्तु इत्याहि तस्मानु। ननु पास्तुदुद्दात्तवचनमनवकाशमित्याह। यास
ठ इत्यादि। लसविकरणेभ्य इति इदमुपलक्षणं। सनुपात्तननुयादिसत्रापि बोध्यं। अतेनेति। तस्मादिति सूत्रेणोत्सर्गः। प्रदूस्वरइ
ति। माङ्स्ये योगे तो भावे लुङ्वत् स्वरः जुगुप्सतीति आपादीनामार्द्धधातुके विषये विकल्पादापाभावे सन् बोद्धव्यः। गुपो
पनादौ अस्मो त्वार्थे सनिति आत्मनेपदे समभावे जुगुप्सते। अनित्यत्वादिति। जेर्नादात्ताड्डगर पदादि यादौ शेषनिघातः क्रि
यते। यथोंटद्वेषो वेति अस्यापपोथो देशात्व मष्टमे माष्पेस्य ठे। इदानीं क्रमप्राप्तमानपि अदादिवादौ स्वस्कात्र लु विक
रणान्वाद ल्यवस्कम्यत्वाच्च पूर्वं हिवादिस्वरमाह। वादिदिभ्य इति। अडुपदेशादिस्योदाहरणं प्रक्रमात्क्रमप्राप्ता
नस्वोदीस्येस्कानुदादीनाह। तुदादिभ्य इति। अवेचोदयन्तीति। अभवत्। अदीव्यत इत्यत्तु नचोदितं पूर्वं पश्चाद्धु अदि
स्वरे विशेषाभावात्। प्रस्यपेः स्वरः प्राप्नोतीति। अन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्। प्रपञ्जान इति। प्रोपाभ्यां युजे रिसात्मने
पदं। विकरणमित्तमिक्तमिति। जेनाल्पतेकोदात्तः स्वयमेवेत्सत्राचः कार्त्यकीसाद्यदान्तत्व विकल्पोत। अकर्ष्टा
इत्स त्रादिः। सिंचोन्यतरस्यामिति स्वरेण। अवीकरादिसत्र चअन्यतरदिस्यस्यामित्यत। उपलक्षणमिदं। आट्
स्वरः स्वपादिस्वरंभीहीति स्वरं च बाधते। अयंत। अबिस्वरंभेतरस्यादि। स्वादिस्वरेणासमानस्वरत्वादल्यवक्तव्यु
त्वाचरुवादीस्यंस्का जतां दीनाह। स्वादिभ्य इति तनादिभ्य इति वा। सनुत इति। यथा चात्र विकरणोनुदात्तस्तथा एवं
मेवं प्रतिपादितं। पासुठ्ठुदात्तवचनेनेति। ननु अजरगत्वा सरस्मे पदानामाद्युदात्तत्वं रूपेष्वाया पासुठ स्वरको
नुदात्तो वा मनुदात्तः क्रियत इति कथं ज्ञापकं। नव कृत्ते पासुठि तसः प्रत्ययादित्वं पासुड् आगतमिति आद्यु
दात्तत्वमपि तत्रापाप्स्यतीति चक्य तिवर्क्तुं। अन्तरंगत्वात् कृतः संस्कारः अन्यत्र कथं गच्छेत्। न च अस्यांशत्वात् लक्षणायं एम० ६

न्तोऽन्त्यः सुः इत्युक्ते ऽत्र सिद्धे जिते पश्चादस्मिन्नागते पूर्वस्यास्य सोदात्तो मनस्वेति स्मिन् कृतात्प्रज्ञादिदानीं तेन
त्येऽत्राति। अन्यथा मस्य पाद्युदात्तत्वमपि छूणादिषु कृतं नैष्यादिष्वापाद्यतीति किमायुन्नादिष्वपदेशि बहुवचनेनेति वे
दाचच्यते। परस्मैपदेषु भाविषु पूर्वमेवापासङ्गक्रियापर्तत इति नोक्तदोषः। अस्य पाद्युदात्तत्वेनेति ननु सन्त्वीति यत्र सुनिङ्
ति स्थिते पदेऽिस्मिर्वं लादेशाः पश्चात्सीयुडिति प्रक्रियापाश्री पतेतदन्तरंगत्वान्नस्य पाद्युदात्तत्वे कृते ऽत्र सन्निहितोऽपि सी
यडनुनान्तो भविष्यतीति किं ज्ञापकेनेत्यन्मासेत्यपदि परत्वाद्विशेषविहितत्वाद्गुणः पूर्वं सीयुडपश्चान्नलादेशा इति प्रक्रि
याश्री पतेततो ज्ञापकेन सीयुडोऽनुदात्तत्वे पितेनेवप्रत्ययादित्वस्याविशेदात्तत्वमस्य पाद्युदात्तत्वमप्राप्नोतीति वेत्। अ
त्रोच्यते आद्युदात्तत्वस्याधिकारत्वालतिसन्नेमुपस्थानात्। लिङः सलोपश्च पाष्ठिते नावप्रसंयत्र च। प्रतीक्ष्यः ज्ञ
त्रज्ञापकेन सीयुडनुदात्त इति ज्ञाते आद्युदात्तस्यास्मिन् सूत्रे उपस्थानेसामर्थ्यात्सर्वं तद्भवति। अस्मात्सीयुडज
नुदात्तः सिध्यति। ज्ञापकाभावे परत्वाद्विशेषविहितत्वाद्गुणः पूर्वं सीयुड्स्यात्तस्योदात्तः स्यात्। अन्यथा केवलस्य ता
त पूर्वं ज्यादीनाह ज्यादिस्वर इति तन्मध्यपतितस्परिभाषया मध्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा धात्वस्वरः इति त्र्य
नुदात्तस्यायंच त्रेति सत्रे केऽपठेनोक्तं तन्नपद्यते इत्यत्राशक्यते। नन्वागमेति। केऽपठेनोक्तत्वादिति। तथा च केऽप
ठग्रंथे आगमानुदात्तत्वेनाविशेषात्सर्वः स्वरो बाध्यत इति। अस्यायमर्थः। बाध्यसमान्यादिता अपीति। ते
नागमानुदात्ता इति सर्वस्यापि सर्वस्वरबाधकं। आगमानुदात्तविषयो। नस्वरो न प्रवर्त्तत इति फलितोऽर्थः। त
स्यापि बाधनाय सिद्धः चिल्लकर्त्तव्या अत एव चन्त्राष्टः प्रसङ्गः। अनए ष। अर्थवत्तच्चित्करणं सामर्थ्यादुदी
दात्तत्वमिति वार्त्तिके सामर्थ्यं ज्ञाष्टः प्रसङ्गः अत एव आदिः सिचोऽन्यतरस्यामिति न मादिया सीदिसादीसगाढोः क

श्री० १ 7

तयोरुक्ततयोर्वा रूपे विशेषाभावेऽपि रतिसतिरर्थवत्त्वं चित्करणांस्या मर्य्यादीनुदात्तत्वमितीदमुदात्तत्वे एकादेशस्वरेणांतोदात्तं
भवति। अन्यथाईदर्न्नागमानुदात्तत्वेऽप्याद्युदात्तं पदं स्यादिति स्मिगिणावेष्यातित्युक्तं॥ अत्र तु इत्युक्तं कैयटे नत्र तिदः पित
उपसंख्यानमित्यनेनाश्रिसो व्यते। तदाग्नपरी हि माहिकाषिमितिवद्रत्रापि पर्यायेणादेरंतस्य चोदात्तत्वेन भाव्यमिति द्व
वो भावाभावयोर्न स्वरभेद इति तच्चिंत्यमिति प्रतीयते। तत्त्वं भाष्यकारो वेद किंच धातुस्वरस्येति। एवं ज्ञे प्रत्युत एव धातुस्वरः प्रसिक्ष्या
पास्यतीति तु न युज्यते वक्तुं पूर्वमेवास्यार्थस्य दूषितत्वात्। स्वरविधाविति। येपि हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदित्येपदं
तितिषांवकारस्याविद्यमानत्वात्तत्र इपदेशात्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्सार्वधातुकस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन भाव्य
मिति न स्वरभेदः॥ पक्षद्वयेपि अमचरेणास्मतिश्लिष्टेन सार्वधातुकस्वरो न बाध्यते इत्याद्युक्त्रमम उदात्तत्वमिति। एवं त्रिषि
ति। ननु रुंधीते त्यादौ तद्गमुदात्तत्वमिष्यमाणं न सिध्यति नथा हि। माहि धुस्तास्तामितिवत् अमो दुपदेशात्लेरस्य तुदात्त
त्वस्यापवादविषयस्य सत्वाद्यास्तुदः स्वरेऽदृष्टे सिद्धेऽपि रुंधीते सत्रसीपृदः अतिदृष्टमुदात्तत्वं प्राप्नोती सत्यत्राहल्लिङ्त्मनेपदे
इति समासस्येति सूत्रे स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदित्युक्ता हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदिति भाष्यकृता
स्थापितत्वाल्लकुंगेधकारस्याविद्यमानवदित्युक्ता हल्स्वरप्राप्तौ पेदात्तत्वस्यापवाद निषयस्यासत्वात्तस्याप्यासत्वा
घकदात्तत्वे अमोविकरणत्वादनुदात्तत्वादुदात्तलोपभावात्तस्य धातुदात्तत्वेन व्यवस्थासिद्धा। एवं अन्यत्रापि स्वरवि
धाविति हल्स्वरप्राप्ताविस्येनयोर्विशेषे हल्नवरप्राप्ताविति परिभाषया निर्वाहः कार्यः निमित्तद्वये नेति। हल्स्वरप्राप्ता
विति यस्येत्तु अनुदात्तेतः लसके नैव तिमित्तेन प्राप्ते इत्यापी व्यवस्थाते दूरयादौ नुल्सार्वधातुकानुदात्तलोपे उदा
त्तनिवृत्तिस्वरेणासएव स्वर इति। तिङः ह्रास्त्वनः इह तु प्रतिषेधाभावे सोपडुदात्तः स्यात् प्राप्ति षेधे तु सति प्रत्ययाद्यु
दात्तत्वमिति विशेषो स्ति तेनेति प्रत्ययाद्युदात्तत्वं वोनेत्यर्थः विरुद्धस्वरापवस्यतत्र इति। स्वपादिर्हिंसामिति सूत्रेणा एम०

निघ्नादेशे सार्वधातुके अनुदात्तत्वं वा वक्ष्यते। अन्यथा कृषिवत्स्वरः। आदूङ्गहितस्येति। आतुन्नमस्येति विहिता इडहि
तस्येत्यर्थः। ननु स्वरविधौ वितिपरिभाषया व्यदंतत्वं नायातीत्यत्र ज्ञापकस्य माणत्वादेनैरत्याशे अनुपदेशादिति स्वराभा
वेपि हतश्यादेन लोपे कृते। दंतत्वात्स्वरः प्राप्नोतीत्याशंक्योपदेशे। दंतत्वाभावान्नानुदात्तत्वमित्याह। अकारांते पदे
शादिति। अकारोपदिश्यमान इति विज्ञायमाने स्वरविधौ विति परिभाषया अत्तलइत्यत्र प्राप्नोतीति हल्स्वरप्राप्ताविति
पा। ठे अन्न इति सिद्धे पिहन्न इति तत्र प्राप्नोत्येवेत्यत आह। अकारेति। प्रत्यया प्रत्ययोरिति। यद्येवं अनेनेव इतह
त्यादेन भविष्यति किमिर्थं अकारांतोपदेशादिति व्याख्यायते उच्यते। अकारांतोपदेशादिति पक्षे वर्णग्राह्यान्येइत्यंप
परिभाषा न प्रवर्त्तते। अन्यथा भवतीत्यत्रापि न स्यात्। नवा निह्नुत्येवस्यात्। केचित्तु उपदेशग्रहणमावर्त्यसर्वो उप
पदेशो यस्मादंत इति व्याख्यानान्नाहीत्यत्र न दोष इत्याहुः। अन्ये तु यस्मात्सर्वे न सार्वधातुकं ममं वृ भेतित स्मादु
पदेशग्रहणान्न हि जश हा देरन्यत्सार्वधातुके संभवतीत्याहुः पदधीतइति। पच्छष्टप्रयोगेति पातेर्यङ्घदीतिनि
पातनप्रतिषेधार्थः। अनुदात्ते न्विङ् इ ग्रहणमिति। उचविंदातेइ वातेखिदातेइत्यर्थं मनुदात्ते ग्रहणं स्यादिति वा
च्यं। अनुदात्ते इत्यस्य अनुपदेशादित्यस्य च विंदी खिखि दिभ्यः इति प्रतिषेधस्योक्तत्वात्। नेत्तदिति। तेन हिनसानी
त्यत्राद्युदात्तत्वमेव चिन्तयक्षे भाव्यमेव। यदि नेष्यत एव तर्हि व्यवस्थितभाषाश्रयणीया। यद्वास्वपनीत्यत्राद्युदात्तत्वे
मेवंतिविशेषभावादयं विधिर्न प्रवर्त्तेते न त्साहवयां द्वित्तसानित्यत्राप्ययं न प्रवर्त्तत इत्याशयः कल्पनीयः षसिव
त्री इति। यत्तु मध्ये सस्तीति यद्यपि तेस न स्वतंत्रो धातुः किंतु घसिरेवेत्यपार्थभेदात्स न निर्दिष्टः। नेत्यङ्गाभ्ये दृष्टं इति। पप
पिजक्षित्यादयः षट् इति सूत्रे भाष्ये अद्विं स्वार रसतेतु नत्र भ्यस्तानामादिति सूत्रे अनुवर्त्तितं भासतिस्वपादि

श्री० सूत्रेणष्ठिक्ङोरितिसंबध्यतेइतिप्रतीयते तथापिस्फोटवादमात्रखट्वग्रहणप्रसाख्यानपरत्वाद्अस्यऋतएवतत्राप्यचेस्
८ क्तमितितत्रादरेणनकर्त्तव्यः। अन्यथामाहिन्क्रोषक्रोषातायन्माहित्रऋध्येषएषातामिसादावादिःसिचोन्यतरस्यामिति
४ स्वरेणस्यात। ञुङ्‌तुद्योर्यइतियणोञ्जुवतेइत्युदाहरणम्ब्वोपदेवस्यापिस्वपादित्वमिष्टं। लुःस्वपादिरिजिपस्यपरिभाषाभा
द्री०बिभेतीति। एवंविभुतुबिभेषिबिभेमिविभयाइतिस्यादिरेयालिङ्०पित्वाभावान्नायंस्वरः। तत्रहूस्वएवबिभेतएवा
धितेदमिति· तस्यत्तुमीमेतेइत्यवकाशः। मायतीति। म्यादीनांयतपित्स्वपः तस्मिन्नसपातत्पूर्वमुदात्तमितिसूत्रेणपत
नुदात्तत्वंप्राप्नोतितन्माभूदित्यर्थः। विभेतिरिति। अत्रहूयोः पर्यायेणोदात्तत्वंनभवति। तस्यसार्वत्रिकत्वप्रमाणत्वात्।
प्रकृतिवदनुकरणमितिन्यायेनवातोरंतोदात्तत्वंनभवति। तस्यस्वसार्वत्रिकत्वेनप्रकृतेअनाश्रयणात्। अन्य
यात्वानुदात्तेलार्थीस्यात्। केभीयादित्यत्रयासुट्स्वरः। अनुं०मांस्मदवादितिप्रत्ययनिघाततिषेधार्थोपिछन्दोपि
प्रयोक्तव्यः। पथागतो· ञीङ्‌स्वप्नेइत्यादीनांयङ्‌लुगंतानामनुदात्तङितामप्यनुबंधनिर्देशाद्यथाआत्मनेप
दाभावः तथात्तास्यादिसूत्रेणान्तलसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावः तथापापतः· शेशीतः इत्यादौप्रत्ययाद्युदात्तत्वेनां
तोदात्तत्वं। पापपति। शेश्यतिइत्यादौअनुदात्तेत्वाद्वभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। पापपीतिपापतिशे
शेतिपापयातिशेयातिशेश्यायाइतिइत्यादौअनुदात्तेत्वाद्युदात्तत्वं। एवंमन्येपिबोभोत्यादयोज्ञेयाः। म्या
दीनांतुपञ्चय· लुगंतानांतिपसिपुत्तुआवआमएषुवरेषुभीह्रीतिसूत्रेणप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं। बेभयीतिइत्यादि०
अन्यत्राजादेवभ्यस्तानामादिरितिस्वरः। बेभ्यतिजेह्रीयतीत्यादिनातङ्·हितंसातदौतुप्रत्ययाद्युदात्तत्वमितिविवे
कः। अनुदात्तेकिं। बोभञ्जः। लेकिं। बोभूतिः। सार्वधातुकेकिं विभूवत्अत्रसित्स्वरेसिद्धेसार्वधातुकेतिस्पष्टार्थंअ
[illegible]ःजजक्षइतिकर्मणिलिट्एतावदिदानींभावकर्मणोःस्वरः। सर्वेभ्यइति। अवर्णाकर्तृयकोपञ्चदेशाविधा एम०
८

नतास्मिन्काले पंजं तासिषामादिरुदात्तो वा इत्यर्थो विवक्षितः। तेनतापत्तेस्तापत्ते स्वापत्ते इत्यत्रनुपदेशा। नजंत्तवेप्यपंस्वरो भवति।
आदिः सिचोऽन्यतरस्यां स्वरे मादेश आरभः। परत्वाच्चित्स्वरस्यापि बाधकस्यादपठीदित्यादिननु सिचश्चित्त्वेन माहि कार्षीमित्यादेरा
दिः सिच इति विकल्पं बाधित्वा धातोरुदात्तत्वं स्यात्। विकल्पस्य माहि पठीष्ठामित्यवकाशः स्यात्। एवं च सिचश्चित्त्वमनामा
नुदात्तत्वं बाधितुं न समर्थं स्यात्। नन्वेवं स्तीर्यते इत्यत्र परत्वात् ऋत इद्धातोरिति इकारे कृते पकृप्रत्ययः एवं च पकृप्रत्ययो
पदेशे परत्वे नांजंतु तत्त्वाभावदव्याप्तिः तथा च अदिष्ठामित्यत्राद्युदात्तत्वं स्यात् आद्युदात्तत्वमंतोदात्तत्वं वस्यादिति
चेत्। अत्रोच्यते। स च श्चित्त्वसामर्थ्यात्स्वर्वर्जमानेन वितइति सूत्रेण मध्येऽपवादन्यानागमानुदात्तत्वमेव बाध्यते न त्वं
पं विकल्प इति न दोषः। स्वरत्वाइवत्समिवेति। एतदप्रत्याक्षेपक्षे वितइति सूत्रसावकाशं तेन पठिष्ठा इत्यादेराद्यु
दात्तत्वं मध्योदात्तत्वं च सिद्धं। न च पठिष्ठामित्यत्रावकाशे मित्यत्रापि विकल्पाभावप्रसंगो वित इत्यनेन धातो रुदात्तत्वं
प्राप्नोतीति वाच्यं। एवं त्वर्थोऽह्निकल्पश्चितरस्यनेन बाध्येत सवचन पुनः इत्युक्तमेव। ननु पठीदित्यत्र सिचश्चित्त्वेनागमा
नुदात्तत्वं बाध्यतां। पठिष्ठामित्यत्र सार्वधातुकस्वरेण विकरणात्स्वादितः स्वरेणैवाबाधनीयं एवेति चेत् अति प्रबलस्यागमा
नुदात्तत्वस्याबाधकेन सिचश्चित्त्वेन प्रत्ययाद्युत्तरूपस्य सार्वधातुकस्वरस्य बाधकि यान् क्लेशः। एतच्च माहिला
विशेषः आद्युदात्तं मध्योदात्तं चेति वृत्तिग्रंथात्स्पष्टीयते। सिचोऽनुकप्यप्यंच स्वरो भवति माहिदादात्तां। नहीदंप्रसपेपूर्वस्यैका
र्थपेन प्रत्ययलक्षणेन भवेत्। आगमानुदात्तत्वमिति। यथा चैतत्तथारुणाह्निस्वरे प्रतिपादितं। अंतएवेति। वतआगमा
नुदात्तत्वबाधनार्थे विलकरणं तेन तत्स्वार्थः। माहिदधदिति। दधातेर्लुङि स्थितेपरत्वाद तिलोपे कृते आदित्वाभावा
त्ताप्स्वरः। विराएवेति। यथा चैतत्तथानुदात्तपदमिति परिभाषासूत्रे उक्तं। पतिालिब। विहित इति। लुङ्लविपे

श्री०
५
९

सत्रगुणे कृते अवादेशः एवं स्वरे कृते ज्ञतेभ्यः परस्य समभवति तथापि पर्यवसत्रपरत्वात् तो लोपे जतात्परेणास्तीति विहितत्व
सुक्तौ। पघपिवृतौ अज्ग्रहणं पदानुवर्त्तितं यथापि भाष्ये संमस्यात्रानुक नैति। तदंत इति सोर्पसमभ्यर्थ इति परिभाषया लभ्यते। य
याद्येति। ननु इग्ग्रहणात् से इ वच्चल् ग्रहीष्यते तत्राह इग्ग्रहणात्विति· यथा कर्जुं कंयड् सलोपश्च्लेस्तन्तसः। कार्यिविकल्पार्थ
मिति चेत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या कार्यविकल्पस्य सिद्धत्वात्। कार्यविभकल्पार्थे सदादेशपक्षे कार्यित्वप्राप्त्यर्थमित्य
र्थो विवक्षितः। ननु इडंतयोर्वपर्यायपर्याप्राप्त्यर्थमिति तत्रैवं तच्च युगपद्वित्यत्र युगपदित्यत्र युगपदं मद्गणोदेवान्यत्र पर्यायपर्या
पस्य सिद्धत्वात् तस्यादिवृस्वरमाहतास्य नुदात्ते दित्यादिनात्तिष्याह· तत्रेति· अत्रेदमिति· अनुदात्त ङि· २ तस्याप्तासीत्कल्नु
होरित्यादिसूत्रेषु भाष्ये एकवाक्यता विधिपक्षो भिन्नवाक्यता नियमपक्षश्च वक्ष्यते। अट् स्वरणेति। अड्भावपक्षोनास्य
वा। नहि मान्ने गेल्ट्· कर्तुर्वाक्यते इह आशिषि लिङि· अति· स्वरोनोक्तः सुगमत्वात्। तथा हि। नाकेमत्वासमिधमित्यत्र
झल्सु ऋतो आशिषि ङिमस पासुवृ। तिर्यङि· तइ जिसलोपः। लिङ्ग्राशिष्यङि· विकरणेः अडुपदेशादिति। पास्कुट्सहि
तो मस्त्र अनुदात्तः। छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाद तोयपः एकादेशः सउदात्तः। लेटि आद्युदात्तत्वात् तथा हि जुषीप्रीति
सेवनयोः लेट् व्यत्ययेन तिपृतस्य लेवोडाट विस्यवूस आगमत्वादनुदात्तः। सिपवङ्सं लेटीति सिपृतस्य इट सोप्यनु
दात्तः धातुस्वर एव शिष्यतिङी विषतः तमादे सार्वधातुकस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। एवं वपो सिसीध्याद्त्यत्र सिपधनप्रा
प्नोति। अत्र भाष्ये। सिब्बहुलं लेटीति सूत्रस्थ सूत्रान्तेस बहुलं छंदसीति वाच्यं। तेन परत्वादतो लोपे पि पुनः प्रसंगविज्ञानाद
डुपदेशात्परस्यानुदात्तत्वं सपः पित्वादात्तस्य लोपदत्तिउदात्तनिमित्तस्वरभावादाद्युदात्तत्वमेव। यातीलिङ· व्यत्ययेमध्या
मस्तुवूसीपदृष्ट्व सपृ छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात्तस्य वसपो अडुपदेशात्परत्वान्निघातः। सिपो अभावे लड्वत्स्वरोज्ञ एम०
९

तिङः॥ ननु तिङन्ते एवमधिकाराभावात्कथं निहन्यते तत्राह। सर्वेति। तथा च सर्वमनुदात्तमित्यदपोऽपमर्थ इत्यर्थः सामर्थ्ये सत्येवेति।
तेन भिन्नवाक्ये सामर्थ्ये सति प्राप्ते एवमेकवाक्यत्वे असामर्थ्ये अप्राप्तिरिति फलितं। सामान्यवाक्ये इति। निमित्तनिमित्तिनि मित्ति
नोरेकस्मिन्वाक्ये आधारभूते सति निघातादय इत्यर्थः। यद्यपि युष्मदस्मदादेशा अपि निघातस्तस्यापि गोबलीवर्दन्यायेन ग्र
हणं। न च त्वादिसंग्रहार्थमिदं। तत्र पदात्परस्य निमित्तस्याभावात्। ननु भाष्ये एकार्थीभाव एव सामर्थ्ये परिभाषाप्रवृत्तिरि
त्युक्तं इह कथं व्यपेक्षायां सामर्थ्येऽपि विभाषाप्रवृत्तिरुच्यते। उच्यते। यद्यपि आदावेवमेवोक्तं तथापि अग्रे अष्टमाध्याये पे
च व्यपेक्षायामपि परिभाषाप्रवृत्तिरिति प्रतीयते। यदि तत्रैकार्थीभाव एव गत्यते इत्यस्याग्रहस्तदापि भिन्नवाक्ये निघातादि
निषेधार्थमिदं वचनमावश्यकं। आख्यातं इति। नन्वेवं सति संग्रबंधांतरनिवृत्तिर्जितार्थके अपंमंदजेनान्यस्या इत्यादौ अ
स्ति क्रियायाः प्रयोजनत्वादध्याहाराभावाद्वाक्यत्वं न स्यात् तत्र तस्य मेऽस्यादेशो न स्यादिति चेत् उच्यते आख्यातं इति नि
यमार्थे अनेकाख्यातसमुदायवाक्यत्वं नास्तीत्यत्रार्थे तात्पर्यात्। नन्वेवं सति देवदत्तो भोक्तुमेवेच्छति पचतीत्यत्रावा
क्यत्वेन स्यादिति चेत्सत्यं। अत एव भाष्ये एकतिङ् वाक्यमिति द्वितीयलक्षणं पठितं। एकाग्रिषुः समानवचनो बहुव्रीहिर
यं। वाज्ञायामिति। वज्रे शिरो भ्रजजतात् स्तंभगे भगेमस्त्र तस्य शायो दुपदेश्यपरत्वादनुदात्तत्वं शिवत्वरेणाव्यवस्था। स्व
र विधाविति सर्वग्रहणं किमिस त्रहेतुः। युष्मदिति। तथा च विघातेनास्योपयोग इत्यर्थः। नत्वहं। अत एवारभ्य प्रतिषेध
सूत्रापि। निपा। सूक्तग्रहणसाक्षात्संबंधप्रतिपादनार्थं। अत्र न्यासकारः। षड्जा न्तिस्यमित्येव सिद्धे पदग्रहणं स
र्वेप्सतिङं। तस्य परेणापि पछंदे ननिपातेनयोगप्रतिषेधार्थमिति। तन्न। निपातस्यनांतत्वात्। एतच्च निपातैः किंपल्कु
जति शाकवमिति दृत्तिग्रंथात्तर्तीयतो। करोतिशब्दे विकरणामध्योदात्तः। यदिहंतोतिपातत्वादाद्युदात्तो। एवमन्यत्र

श्री० १० 10

पिनिपातः। छांदसइतिछंदस्सुमयघेति। अर्थधातुकत्वादित्यर्थः। अंते निर्घातइतिपेन्तु हल्स्वरप्राप्ताविति पठंति तेषां छांदसो निघातः। म
त्पातिइतिमडस्वरनेगिजंतात्लेट्गुणाभावश्छांदसः। चक्रमेति लिट्प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। यद्यप्यत्रयहितुपरं छंदसीति
नियमादन्लप्रतिषेधाभावः प्राप्तस्तथापिसर्वेविधयः छंदसिविकल्प्यतइतिप्रकृते नियमाप्रवृत्तिरितितत्त्वं। वत्वं तस्याप्र
तिपदोक्तस्यापीत्यर्थः। यथा शत्रूस्यापिपालंतस्यप्रतिप्रकृतेनियमाप्रवृत्तिरिड्भयविधस्यचनिपातत्वाभावान्नतत्साहचर्या
दितिनबोद्धव्यं। परस्परसाहचर्यादमुसन्तयोरेवप्राप्तिर्बोध्या। यदिथाल्लोविभक्तित्वान्नत्मकृतिरूपकत्वान्निपातत्वम
च्यतेतथापितत्साहचर्यादितिनार्थः। तत्रयथाशत्रूस्योभयविध्यस्यापिग्रहणस्येष्टत्वात्। नह॑नह। भोक्ष्यसइति। स्यस्व
रेणमध्योदात्तं। तस्मिन्नशष्ट्याद्युदात्तः। लोकेपेवाघंजन्तत्वादंतोदात्तं। दक्षिणामितिप्राप्तिरूत्वादाद्युदात्तं। स्वपं। सत्यश्राद्ध
स्यपदंतत्त्वेनपतीनावद्धत्वाद्युदात्तत्वप्राप्तेत्यसादशपथस्त्रांतोदात्तस्यनिपातनादंतोदात्तत्वमित्याङः। प्रयुज्यतेवसत्येनो
त्तमितोभ्यमिः। अनंतरश्लोष्टोनेन्द्वस्वरेणाद्युदात्तः। अंगा। अंगकूर्जेति। अंगेतिआमंत्रितत्वादाद्युदात्तं। केचित्तुशीघ्रार्थेऽ
तोदात्तमितिदंमव्ययंस्वरेणान्तेगेत्याहोदर्शितादित्याङः। कूनुअव्यक्तेशब्दे तोणमव्ययपरूपैकवूचतांतमाद्युदात्तं। अस्मि
न्नकरणोऽतीयार्थेऽविभक्तिकोनिर्देशः क्रियते। एवं निपातेरितिसूत्रेत्यंतः। क्वचित्प्रथमातेनिर्देशोयथासत्यंप्रश्नेर
ति क्वचित्ततीयथापि निर्देशोयावघथाभ्यामिति। हिच॥ अदिष्मिति। स्मच्च षष्ठो निपातोपिचादित्वानुदात्तः दीर्घलपत्वं षष्ठोदस
बहुणश्छकूउपचतनंतत्वादाद्युदात्तः। हयले सस्याष्टमिकत्वामंत्रिततिघातः। छंदाप्नोतीदात्तः कांतत्वात्। चंदती
त्याद्युत्तं। पाप्मानासमस्त्वीमन्निति सूत्रेणामन्तितत्वात्त्वादात्तः एकादेशस्वरः। पावा। इत्यंतत्तीयातपंचमी। तेनपरम्हताभ्या
मपियोगभवतीत्याशयेतउदाहरतिदेवदत्तः पचतिपावत्। पावघथाशब्दावाद्युदात्तौ। निपातत्वात्। अनिपातयोरपिव एम० १०

तुपः पित्वात्तथा लोकिलाञ्छाप्ह्याजायां अनिहतं न स्यादिति निघात एव भवतीत्यर्थः चादय इष्टो हसनीति पुणं तं आघुदात्तः तुपः
पूर्वसूत्रेऽनन्तरग्रहणादप्राप्तौ वचनं। प्रजाप्तं आघुदात्तः। तुप। ननु प्रजायामित्यनुवर्त्तमाने पुनः प्रजायामिति किमर्थमित्य
त आह प्रतिषेधेति। अहो च। ननु न पूर्वसूत्रे एवाहो ग्रहणं कुतो न कृतमित्यत आह। पृथगिति। उत्तरसूत्रे अहो उपसृ
ष्ये वानुवृत्तिर्यथानुवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः। चोपो। चातुक एवं स्यादिति किं च योगविभागकरणसामर्थ्यादपि चोपेष इत्यस्य विस
ष्टार्थं बोध्यं। परा। पूर्वोत्तरसाहचर्यात्सुरा अहो इति निपात एव गृह्यते न तु नीचीतः धोतन इत्युदाहरणं। आघुदात्तत्वप्रक्षेपि
ङित्वो दात्तवतीति विज्ञा पूर्वस्य निघातः प्रसूदाति हरणे। निघात एवं। नन्धि। अनुपूर्वस्य ज्ञाबनेर्धिनेऽस्यात्। अद्योपस
र्गेऽस्य भावे। हषेरपत्ताप्याप्यासत्र धोपुज्जितिभावे पृतन। षष्ठीसमासः। पदिन्द्र उदाहरणोऽनुज्ञैषणानर्हि तनो प्रवे
ति लट् न स्यात्तत्राह वर्त्तमानेति। किंक्रिया। आहो स्विदेको निपात आघुदात्तः। एहि। आङ् पदत्वाद् एहि इत्यस्य नि
घातः। मन्यैइति। मतङ्गानेऽनुदात्तेत नञ्पन्नं त्वाघुदात्तं। अडपेदे ज्ञादिति ठञ् अनुदात्तः। जात्वाज्ञानुजा इष्टो निपा
तत्वादाघुत्तः। कदच इच्छिदलादंतोदात्तः। भाष्यादौ स्थितमिति। अहो उतो स्तोरइति सूत्रे ज्ञापकस्य वक्ष्यमाणत्वात्। किं
वृ। अपूर्वमिति चिदुत्तरमिति च किंवृत्तस्यैव विशेषणं वृत्तमिति त्वधिकरणोक्तः किमो वृत्तमिति विग्रहः अधिकरण
वाचिना चेति षष्ठीसमासनिषेधेऽप्यत एव निपातनात् षष्ठीसमासः। पदाभावे क्तः। किमो वृत्ते वर्त्ततेऽयस्मिन्निति त्वधिक
रणपदो बहुव्रीहिः। पदाकार्त्तरिक्तः किमा वृत्तं निष्पन्नमिति विग्रहः। किमीयस्यादस्वतिप्रसंगे प्रामेतुताऽरे इति पारि
गणनमिति शंकार्थः। पूर्वसूत्रे इयार्थमिति। किंच इह उत्तरत्र चापूर्वग्रहणं आहो उताहो इत्यनयो विशेषणं जाय

श्री०
११

तेइह अहो इति उताहो इति चैक एव निपातः । न निपातसमुदायः । तथा सति सर्वेषामाद्युदात्तत्वादेकादेशस्वरेण सर्वेऽप्युदात्ताः स्युः । शेषे ।
अनंतरापेक्षं शेषत्वमिति । स्याद्व्यवहितमिति । इदं निहितमिति । अपूर्वत्वाभावात् । गत्या । आङ् उपसर्गः । गच्छदेवदत्तयोस्तिङं
तामंत्रितयोः पदात्परत्वान्निघातः । ग्रामशब्देनसेणवेति मानं तत्राद्युदात्तः । द्वितीयादौ स्वेन ह्रस्वत्रानुदात्त इत्यनुवर्तनादेश
ब्दोऽनुदात्तः । क्ष्यसीत्यत्र स्यस्वरः । उह्यंतामिति वहेः प्रापणार्थत्वेपि गतिर्गम्यते इति गत्यर्थत्वं । शालिशब्दांतोदात्तः । इहापी
ति । ग्रामौदनयोर्भेदेपि वाच्यस्य कर्तुरभेदात् । उह्यंतामित्यत्रापि देवदत्तयज्ञदत्तयोः कर्त्रोर्भेदेपि लकारवाच्यस्य शालेः क
र्मणः अभेदात् । किंचिदधिकं भवतीति । लोड्वाच्यकारकापेक्षया लङ्वाच्यकारकं यदि न्यूनं भवति लोड्वाच्यमधिकं भवति । आग
च्छतादेवदत्तयज्ञदत्तौ देवदत्तः । ओदनं भोक्ष्यत इत्यत्र प्रतिषेध इष्यते न वेति चिंत्यं । लोट् । आगच्छेति । गत्यर्थलोटा यु
क्ते पचतीतिना निहितां गच्छति तु निहतमेवोपयोगभाग उत्तरार्थः । किमासीद्युपसर्गमिति । उपसर्गेण सह इति सोपसर्गे । उ
पसर्गे विद्यमाने इत्यर्थः । साहचर्याद्वा विद्यमानार्थः । ननु तुल्ययोगेन ह्युपसर्गस्य निघातप्रसंगोस्ति । पक्षे नोदात्तमिति ।
अस्मिन्पक्षे तिङि नोदात्तवतीति गतेर्निघातः पूर्ववदिति । एवोस्त्वोकान्येवप्रशब्दपूर्वाणि प्रयोजनीयानि । हंतव । प्रामवि
माषेयमिति । निघाते यदिति निषेधस्य सिद्धत्वात् । इह न चेत्कारकमिति नानुवर्ततेदितोपलकाराभावात् । पद्धि । इह आम
राकोतरमिति सूत्रमामंत्रितविषयत्वाभ्यंगोशब्दस्योदात्तत्वाद्वामित्याद्युदात्तं । गोत्रशब्दः फिद्धत्वादंतोदात्तः । उद
पूस्तिङि चोदात्तवतीति निहतः । अंगिरस्शब्दस्यामंत्रितत्वान्निघातः । इंद्र वह इति । इदंशब्दं तदेः स्वादेरित्य प्रत्ययांतत्रा
घुदात्तः । तत्रचान्येति दित्यजोति ह्वत्तेः । विभाषितं सोपसर्गमिति न भवतीति यदि हि शब्दो निहितो न स्यात्तदा प्रत्ययस्वा
रेणांतोदात्तः स्यात् । तदा आट्तिङि योदाभवतीति निहतः स्यात् । अतुदात्तयोगादेशः एकारोऽत्रानुदात्तः स्यात् । इदंगीतुए राम०

११

हिशब्दः आद्युदात्तः हिशब्दः स्वरितो भवति। इदंनुदेवदत्तेन समाहितं। भाष्येतुच्छांदसत्वं परिहारं उक्तः। तेनैव ज्ञायते तिमिङं वाच्यकार
कापेक्ष पानि मिन्न वाच्यकारकं पृदिसमानं अधिकरणं वा भवति ननु नूनं तत्वाकार्यं भवती तिहरदत्तं ग्रंथो नूनस्वनेपिकार्यं प्रवर्त्त
तेइति प्रतीयते अत एव गसर्थलोटेति सूत्रे विंसमित्युक्तं। नवा। नंवे अष्ठो निपातोप्येवादित्वाद् आद्युदात्तः प्रपद्यते इव। ननं एज्ञानाव
दितेकुतस्त्वंतः। चित्स्वरः उक्तः इवशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः प्राप्तः चादित्वान्निहतो भवति। शुक्लीकरोति च न स्वत्रे कृ रोति च
छ्यो। निहत एवेति। वा हि घुच। वादीनामनुदात्तत्वेपि अहशब्दः आद्युदात्तो निपात्यते। अदह स्वधामनु। काहमित्रावरुणाद्
त्यादौ दृष्टत्वात्। एवशब्द एवादीनामित्यंतोदात्तः। चवा। प्रथमा प्रथममुच्चारिता। ववोरति। चवाशब्दौ सिद्धातो धातो विस
र्जातइति योगविभागादाद्येषः। चवौरितिवाच्यं। उदयभेदइति। हन्ति कन्मतेप्रय त्रीसूत्रपसंवी सूत्रयवीतइस्त्वस्य नि
घातः प्रतिषेधः। कैपगमेतेअनिघातः। निहतमिति। वीणां वादयति वे स्वत्र वादयतीत्यस्य एवं सूत्रेण निघातइत्यपि ज्ञेयं।।
हेति। स्वपंशब्दो जो दात्तः। हशब्दस्य आदित्वादनुदात्तः। एथमेकयनिरघत्राद्युदात्तः। यातिशब्द आद्युदात्तः। उपेत्यास्मादवीतेः।
इत्युपाध्यायः अपादानेघमि घाथादिस्वरः। पदातिशब्देंतोदात्तः। ओदनशब्दोंतोदात्तः। भुंके इति उदात्तवति हन्ति स्वरेणं।
सन्तुशब्दः सिनतीति उतत्तत्वात्वादाद्युदात्तः प्लुतरंभि। स च स्वरितः तस्यासिद्धत्वात् यावाशब्दस्य न शेषनिघातः। हशब्द
भावेअनुदात्तत्वाभावेपि प्लुतस्वरतेमभाव्यमेवा तदाएकश्रुतौ सत्यापाशब्दस्य भ रा द्दस्य चोदात्तस्वरितपरस्येति सन्न
तरो भवति। अहेति। उच्चैरदात्तोरेति सूत्रे णार एयमद्युदात्तं। एवं वदिति अनेन सूत्रेण निघात निषेधः क्षियाशी
सूत्रेण स्वरितः प्लुतः। वाहादेवदत्तके वेति। यो हि देवदत्ते भोजनं कचिदपि संभावयति स एवं प्रयुक्ते वादि। न नु ए
वे सूत्रे समाना कार्त्ते के चलोपइत्युक्तं। इह तु कार्ते भेदात्कथं चलोपस्यात् आह। अवधारणार्थ इति व्रीहि दर्शनादित्वात्

श्री० गाद्यन्तानामित्याद्युदात्तत्वं न विवाऽहन्यान्नोतविषयत्वादाद्युदात्तः। एत्रित्र बहुस्त्रिबंतत्वात्। अत्र सुरोनञ्समासेनवाचादीनामभा
१२ वितिवाचः सर्वोदात्तः हस्तोनित्वादाद्युदात्तः। एका। समर्थाभ्यामिति चकं ध्वादित्वात्पररूपमित्याह। समानार्थाभ्यामिति। अत्र
13 जामिति। अन्यां प्रीणयति अन्यां रक्षतीत्यर्थः। पद्माज्ञ पृश्लुरितितुदादित्वेनाप्रामत्वात्। गुणाइतिनाम्यस्तस्याचीतिनिषेधात्।
सगति। एजनात्स्व जितमिति स्तृत्रेनुबंतविषयत्वात्यक्तं। पक्काष्टापचलीति। यद्यपि हस्त्रोकाष्टमिति उदात्तत्वं तत्र थापि भाष्यानु
काष्टाइत्यावंतं प्रतीयते। भाष्येति। यद्यप्यत्र सूत्रे माष्येनास्तिं तथापि वनचिदिवेति सूत्रे अस्ति। उत्काराष्टस्यतिहि चोदाभ
वतीति नियातः मकरवरूठेत्यादिना काष्टापर्यायेणोदात्तता। कुत्स। पति श्वानुबंधइति चकारानुबंधइत्यर्थः। यद्य
पीदं सुबंतस्वरमकरणोवक्त मुचितं तथापि तिङ् तीनुदात्तवसन्नियोगात्तविशिष्टत्वादत्रोपन्यस्तं। आमंत्रि। गतिर्ग
तौतिङि चोदात्तवतीति सूत्र इह प्रसुबंतविषयत्वात्यक्तं। सर्वंतिहन्त्रमिति। अनुदात्तं सर्वमिति इह सूत्रे संबंधेना है
ति। तदसंबंधादपादादौ इत्यपि न संबध्यते। यद्यपि काशिकायामापादपरिसमाप्तेरनुवर्त्तते इत्युक्तं तथापि अपा
दपरिसमाप्तेः विधिसूत्रेष्वनुवर्त्तते इतितस्यार्थः। इदं त्वतिदेशसूत्रमिति नतेन सह विरोधः। पदिकाशिकायाः पथा
श्रुत एवार्थस्तर्हि अनुदात्तं सर्वत्र शष्योरनुदात्तयोः का गतिः। एवं सति अग्रे नपेत्यादौ यत्नः कर्त्तव्यः। आपादं परिस
माप्तेरपादादाविस्यनुवर्त्तते इत्युक्तत्वादितिहरदत्तोक्तं। स्थानिमित्तेइति। आमंत्रितनिमित्तेइत्यर्थः। तस्या विद्यमानतोक्ता।
आमंत्रितस्याविद्यमानता। अन्यमित्तेइत्युक्तं तस्योदाहरणमाह। इह इमं मे इत्यादि पाव हेवहन्न पचसीत्यादि
सर्वोक्तानुदाहरणस्यपि अन्यनिमित्ते इत्यस्यदृष्टयानि। नामंत्रिते। हन्ति हताता तु सामान्यवचनं न मित्यत्रैव पठि
तं। विस्पष्टार्थत्वमेवोपपादयति। सामान्यवचनस्येति। सामान्या अत्रभाष्यमिति। हतो सूत्रैकदेशत्वेनैवपद्यतेऽत्र एम०
१२

णं रक्षितत्वं तत्र साधवः शारण्या तत्र साधुरिति यत्॥ इति तिङ्स्वरः॥ अथ प्रातिपदिकस्वरः॥ फि
षोन्तु कथं अपाणिनीयानि सूत्राण्युपन्यस्यन्ते। पाणिनीयसूत्रैः स्वर आयातीति स एव प्र
माणं। तथा च शालातुउन्यतावशात् इति सूत्रे कैयटः नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतवइ
ति मुनित्रयमतेनाद्यत्वे साध्वसाधुप्रविभाग इति नेतत्। अपाणिनीयान्यपि फिट्सूत्राणि पा
णिनीयैराश्रीयन्ते भाष्यात् ज्ञापकात्। तथा चाद्युदात्तश्चेति सूत्रे भाष्यं। प्रातिपदिकस्य चान्तइ
ति प्रकृते रन्तोदात्तत्वं स्यादिति। तथा तस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशः। पत्रानुदात्ता
प्रकृतिः समत्वं सिमत्वमिति तथा उपसर्गा इतीति सूत्रे प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तो भवतीति ब
हुव्रीहौ प्रकृत्येति सूत्रे वप्रियो वाप्रिय इत्यत्रापि बाध्येतेति अन्ये तु मुनित्रयेनानुक्तमपि
अन्येन वैयाकरणेन महर्षिणोक्तं मुनित्रयोक्तेनाविरुद्धं संग्राह्यमेव। अत एव वष्टि भागु
रिरल्लोपसंबोधने तु शानसस्त्रीरूपमित्यादिष्टमिष्यते। कैयटस्यापि मुनित्रयेणोक्तो न यद्विरु
द्धं तत्त्याज्यमित्यर्थो न तु अविरुद्धमपीत्यर्थः वैयाकरणेनेत्युक्तत्वादप्रामाण्यापत्तेः अन्यथा प्र
योगानुहलेनेन साधुत्वव्यवस्था। महर्षिणेत्युक्तत्वात्सारस्वते पुंस्विति यदुक्तं तदप्रमाण
मेव माऊः उभयथापि फिट्सूत्राणि पाणिनीयैर्ग्राह्याण्येवेति स्थितं। वस्तुतस्तु फिट्सूत्राणां पा
णिनीयत्वमेव पूर्वोक्तात् भाष्यस्वरसात् पूर्वकालत्वं च फिटन प्रस्फिक पमन्त्व अषुहपराद्वैम्य

वहोरात्यथागणपाठस्य भूवादिसूत्रस्य भाष्यात् पाणिनीयत्वं पूर्वकालत्वं च तत्रागणादि
१४ गणे वा ज्ञात्ये णुरोहितादिगणे राजासेहत् परस्मैभाषात्मनेभाषाश्रावे व्यवहाराच्च पश्चात्त
15 पत्राकरं संलोप्यतत श्च लुदे शास्त्रीत्व ध्वात तदनुसारेणाजादिशब्दे व्यवहृतमानायेणशान्त
नवावार्यस्तुवृत्तिकारो न तु सूत्रकार इति न काप्यनुपपत्तिः ननु एकतक्के वहिष्टेति सूत्रे यु
ग्रहणेनैव सिद्धे याथादिसूत्रे पग्रहणं तथार्यस्य स्वाम्याख्यावेदि स्येव सिद्धे अर्थस्वामिवै
श्ययोरिति सूत्रेपि ग्रहणेनैव सिद्धे थादिसूत्रे पग्रहणं तथार्यस्य स्वाम्याख्यो स्वामिन्यतो
दात्तत्वं वाच्यमिति वार्तिकशेषसर्वमनुदात्तमित्येव सिद्धे ऽनुदात्तं चेति किमर्थमिति वेत्
गणेत सिलाद्यस्तद्धितए धाचापतः कृन्मेकारसंध्यक्षरान्तः क्त्वातोसुन्कसुनोऽव्ययीभा
वश्चेत्येव सिद्धे तद्धितश्चेत्यादिवत् सूत्री गतिग्रहणेन तु उदिवेरित्यादिनाऽ इदमेव सूत्रे
किमर्थमिति न्नो कते अतो दान्तत्वसिध्यर्थमिति पस्यधातुस्वरः कृतः सक्विपि लुप्तः इदानी
मेतत्सूत्राभावे अतावान्तत्वनस्यात् पाठपाटलेत्यादय आषधिविशेषस्य वाचकाः लघा हरेव
वंतइति प्राप्ते इति इदंपूर्वेण परेण च संबध्यते पर्याया इति वृक्षविशेषस्य वाचकः सागर
समुद्रयोर्लघावंत इति प्राप्ते उदधिशब्दे पूर्वसूत्राप्राप्ता पक्षपायरत्वादनेनान्तोदात्तत्वेन भाव्य १४
मित्सपसमुदाक्रियते न तत्र पूर्वसूत्रस्य कश्चिदपवादोस्ति गिहा आघुदातोयमिति नन्वेत

रतोदात्तत्वाभावे कदाचिदंतोदात्तत्वेन कदाचिदाद्युदात्तत्वेन भाव्यं आद्युदात्तत्वं कथमिति चेत् न
आद्यसूत्रेणांतोदात्तत्वे सिद्धे आचरणानि तानि सूत्राणि बाधकबाधनार्थानि। तत्रास्त्रि
पामित्यस्याभावे स्त्रियामपि बाधकमनेन बाध्यते इदमेवास्त्रियामिति वचनं ज्ञापकं स्त्रि
यामप्यंतोदात्तस्यापवाद आद्युदात्तत्वमस्तीति। तदाह इहैवेति प्यपापत्रं तत्वादिति· वदिष
ष्ठिलोपो यज्ञेचेवनात्· अस्य त्रित्वं तत्पूर्वं वा त्रिके सावकाशं स्यात्· यतो नाव इति। इममर्द्द
नीतिदंडादित्वात् यत्। यासस्यां सादितिकिं स्त्रीग्रहणेन। सत्यं। इदमेव स्त्री विषयग्रहणं
ज्ञापयति साधनीयप्रकारेण यस्वरप्राप्तस्तस्य फिट्सूत्राणि बाधकानीति। एतिस्तुत्रा
सीति सूत्रयस्यकेपदाच्च एवमेव प्रतीयते। स्वांतःशिखेति। अत्रदीक्षितेरुक्तं शीङःखो
नित्ह्रस्वश्चेति उणादिषु निखोक्तेराद्युदात्तत्वमिति। तन्न। उणादिषु सूत्रं ऊ ह्रस्वश्चेत्ये
व पठ्यते तत्र खानुवर्त्तते ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् गुणाभाव इष्यते स्वयमप्युणादि
ष्वेवमेवोक्तं अस्थिवाचकः शरवाप्यत्र प्रत्युदाहरणाहं इति केचित् हिष्ठ। अव्ययेति। सा
धनप्रकरणस्येदं बाधकमित्युक्तत्वात्। त्रिंशत् इति पंक्त्यादिसूविहिता एवमट्खंते अतए
व मंत्रेवृषेत्यादिसूत्रे योनर्वैपर्ध्ये ग्रंथः इत्यादि फिट्स्वरेण थाथादिस्वरेण चासिद्धमित्या
ह्रुः स्वांगादसि पोदेशः दक्षिणमक्षीसत्र व्यवस्थासद्भावात् सर्वनामेत्याद्युदात्तत्वे नतु

१५ परत्वात्तेनाद्युदात्तत्वं भविष्यतीति नैतदस्ति बाधकबाधनार्थमिदं प्रकरणमित्युक्तत्वात्। वाना
15 क्षे आद्युदात्तः सामर्थ्यादिति। सामर्थ्यं तु प्रशालादिसूत्रोक्तम्। तेनापि पासन्तेतत्त्रे फस्यफ
त्वेवेति व्याख्यानाद्यमप्यतोदात्तः। अगुफिटूश्चो छंदसि इति पठ्यते। दीक्षिते स्वकछंदस्ये
त इति पठ्यते। तत्रि अंतग्रहणानुवृत्त्यासिद्धत्वात्। आद्युदात्तेरिस्याहुः। शालेसूत्रोक्त
८४ प्रकारेणेत्यर्थः। एवं स्येवेति उत्तरार्थं सूत्रं। अर्जुन। फिटूनो तृणाख्यायाम् इति पठ्यते।
थाचार्यः स्वामिवैश्ययोरित्यत्र वार्त्तिकं स्वामिइत्यतोदात्तत्वं वाच्यमिति आशालाद्या
पकाद्युदात्ते ति शालेसूत्रोक्तप्रकारेणान्त्याद्युदात्ता न क्षत्राणाज्येष्ठेति। इष्टनिवे
ति प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशः श्रवणश्रवः स च नवोऽस्य स्याः सा श्रवती धनवती अति
शायिता सा इष्टनिविन्मतोलुगिति मतुपो लुक् आद्युदात्तविन्त्रे त्युदाहरणमात्रं नलत्र उ
घाव तद्द इति प्राप्नोति विहितत्वाभावात्। नारिकेलि। तरवुणहे लिलिस्वरेणाद्युदात्तोऽपि
टूनौ उस्केसपि प्रसुदाह्रियते। तन्मात्रे फिटूत्वादंतोदात्तत्वेन भाव्यमेव। अश्विनीस
त्रं मत्वर्थीयेनिस्वरेण मध्योदात्तत्वं अश्वयुक्समासांतोदात्तः। भरणी स्युटिनि स्व
रः कृत्तिकाकृतिनिदित्यः किदिति कनरोहितोतङीपि आद्युदात्तारोहिणीत्य हिरोहि
ण्या त अन्यतोङीपूतदातोदात्ता मृगशिरस्बहुव्रीहिस्वरेणाहितीयादात्तः पुनर्वसुः १५

बहुव्रीहिराघुदात्तः पुष्यसिध्यौ कावंतावाघुदात्तौ।। तिष्यः स्वरितोंतोदात्तो वा हस्तः निस्वाद
घुदात्तः। शोभनमनतिस्वातिः। अज्यतिभ्याम्भिणक्तू स्वरः कृदिकारादिति ङीष्। स्वातीमू
लेनक्षिपत्वादाघुदात्तं श्रवणः। सुटोलिस्वरेणाघुदात्तः रेवती रयिमतौ बहुलमिति सं
प्रतारणे। रेशब्दस्य मतौ वत्वं उदात्तत्वं मध्योदात्तो रेवती। अन्यतोदात्ताः नक्ष। कृत्तिकेति
लघावंतद्वयोर्घुदात्तत्वं एवं जाथिकायद्वा आर्या बहुलाभ्यां कन् घला। छतेनाद्युपपस्ये
ति प्राप्ते। एवं रजतं। श्वेतं। वर्णानां तणेति प्राप्ते समश्छन्नः संख्याया इति प्राप्ते। जात
रूपलघावंतद्वति प्राप्ते। ज्येष्ठ। उदाहरणे वृद्धस्य चेति ज्य इष्ठनि सदशाः युवन्शब्दस्य नादेशः
प्रत्युदाहरणे प्रशस्यशब्दस्य ज्यः अस्तस्य केनः। इष्ठनि लादिति। तथा च निस्वरापवाद
दाय योगः विल्वपले उदात्त इति उदात्त इस्यनुवृत्तेः। इति प्रथमः पादः। कृत्वांतफिइहतो
अवनिरिसुदाह्रियते। तन्नाम्युतान्यण्यतानामिति मध्योदात्तोनत्ताव्यं अन्यतत्वात्। तनु
रिति बलिरितिदीक्षतो क्तोदाहृतं स्त्रीविषयत्वाभावात् ताच्छिषया। लिंगव्यत्यये प्र
त्ययलोपेवा लिंगांतरे अयं स्वरो न निवर्त्तेत इति ईच द्विवचने इति सूत्रे भाष्यके पट
याः स्थितम धोस्तसाइवासतेम ध्वस्मिन्नस्तिमपुमां सः। मध्योत्र्यं चेति यतो लुकृवान्तिके
ना अनेनरूपकेनान्यत्रलिंगविशेषाश्रयोऽर्यविशेषाश्रयो वा स्वरस्तान्निवर्त्ततोनिव

वर्त्तेते इति ज्ञायते। तृण। गोधूमाः इति। वटका इति न प्रत्युदाहरणं। तस्मात् तृणधान्यत्वात्। त
१६ त्राह्मातादिकः तदन्तैदात्तत्वेन भाव्यं यदि कश्चित् दाद्युदात्तत्वेन भाव्यं। शालिव्रीहीघृ
16 तादी अतो दात्तौ लघावंत इति मध्योदात्त इति। ननु परत्वान्मध्योदात्तत्वं भविष्यती
ति किं धृषामित्यनेनेति चिंत्यं। तत्रेयं चिंता। साक्षादुच्चरितत्व प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे
ऽस्य प्रतिपदोक्तत्वात् घृचामित्यावयकं। न्तः संख्यायाः। सप्त अष्टशब्दौ इति। इदं च षष्टि
चतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रे पदमंजर्यां स्पष्टं। प्रयुज्यते च त्रिः सप्त पूर्वः चतुष्कपाल इति
चत्वार इति अन्तस्वरेण भाव्यं। चतुर इत्यत्र चतुरः शास्ति चतुर्भिरिरि त्यत्र मत्युपोत्त
रममिति चतुर्णामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हल इत्यनेनेति समासः उदाहृतः। रत्वांग सर्वनाम
संज्ञाप्रवृत्तिकालेयदिदं तत्रैवेदं प्रवर्त्तते। नेदृ एषस्य भानुः इमे सोमम दृते। तत्र सर्व
शब्दौ तोदात्तो गणे निपात्यते इति श्यासूत्रे भाष्यादिग्रंथाः सर्वेषां विकारः सार्व इत्यनु
दात्ता दरत्र सिध्यति अत एव सर्वस्य सपोत्सिघुदात्तत्वमारभ्यते उभयशब्दोपि गणेता
दृत्तो निपात्यते। अत एव भाष्ये उभशब्दपाठः प्रत्याख्यायते प्रयुज्यते च उभाउनु
ने। उभयशब्दो मध्योदात्तः उभादुदात्तो नित्यमिति विशिष्य प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वविधा
नात्। उभयंशृणवच्च न इति प्रयोगश्च दुतरङतमयोश्चित्वादंतोदात्तत्वं व्यत्ययेनेति

नन्वयमपि प्रयोगदर्शनादेतोदात्तो निपात्यतां नैतत् परंमत्सो अनु· परस्या अनुसं
चदइत्याद्यावाद्युदात्तस्यापि दर्शनात् अन्यत्राप्येवं तोदात्तो नियात्यलेतयोरस्यःपि
प्यलभिस्योदेतथादर्शनातत्वंसमसिमानां विज्ञेयः स्वरेणवक्ष्यते असिद्धत्वपिनिला
द्विश्वाआद्युदात्तः अन्यो अंतोदात्ता इति शेषः। प्राणि। कौस्तुभेतु अंगुष्ठादेकनिस्त्र
त्रेवेकस्य प्राणिनां चकुपूर्वाणामिति केवर्गात पूर्वस्यादात्तत्वप्राप्तम् इत्युक्तेह प्राणिनांकुपूर्वं
मिति पठित्वा कवर्गात्पूर्व आदिरुदात्त इत्याहुः। तत्र कुपूर्वाणामित्यस्य कवर्गात्पूर्वस्येति क
थं विवरणं कथं वा पाठभेदः कृत इति प्रष्टव्याः। फिट्वृत्तौ तत्स्य समूढ इति सत्रेन्यास ह
रदत्ताभ्यां चकुपूर्वाणामिति पठितं। कुर्दमादिरिति। तथा चकर्दमादित्वाद्याद्युदात्तो वा
भविष्यति। एवं वराहेपरत्वात्तलघावंते इति सिद्धे प्रसदाहरणं चिंत्यं। केचित्तु वराहरंइत्स्तु
षइत्यत्रान्तोदात्तत्वदर्शनात् घृतादित्वं आहुः। उन। पित्तेसंज्ञेयं प्रापिकं मातरितु अबाधित्वा
दंतोदात्तत्वं सिद्धं। वर्णा। केचित्तु नितोतानातानामिति पठंति। हरदत्तोप्येवं तत्रतातानामि
त्यकारोव्यर्थः। ह्रस्वा। कुशल इति। उज्ज्वलदत्तो न तु कुशइति सौत्रौ धातुः तस्मात्कलः प्रत्य
यः सष्टचादिभ्यः खिदिति वितत्तेनायमंतोदात्त इत्युक्तं। इगुगमी· नकारांतस्य स्वरविधा
विति परिभाषया ह्रस्वांतत्वं नापाततातिवक्तव्यत्वात्स्वसुदाहृतमिदं। प्रान्नमिति प्रज्ञादिभ्य

१७ 17 श्वेत्यण साधनप्रकारेणास्वरस्य फिट्सूत्राणि बाधकानीति अत्र प्राप्तिः। पीतद्रुथानांह्र
वितल्लघावंते इति प्राप्ते स्फिगं केचित्तु वेतस्योपमेयनामधेयस्येति पति संज्ञायामिति
पद्येवं तस्मिन्सति इदं किमर्थमिति चेत् उत्तरसूत्रनिषेधार्थं एवमपि फिट्सूत्राणां पा
णिनीयत्वात् अस्मिन्सति किमर्थं संज्ञापनार्थमिति तत्रैव वक्तव्यमस्मिं। अग्निरि
ति साहचर्यादन्यत्र प्रयोगः। वरणा इति अदूरभव श्वेत्यणो वरणादिभ्यश्चेति लुप
कुक्कुटइवेति दिवपथादेराकृतिगणत्वात् कनो लुपि मयूरे औपम्ये वर्त्ततेन तु तस्य पसंज्ञा
शकुनीनामिति मध्योदात्तोयं न व्यादी। क्षितास्तु दृष्टपूर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषा
णामिति पठंति तत्र मूलं मृग्यं राजा केचित्तु राजविशेषस्य सेव पठंति वृद्धस्य चेत्तत्साहि
जविशेषस्येवत्यपि नियम फिट्वृत्तौ प्रदर्शितः। न च पूर्वसूत्रे व्याघ्रग्रहणं वैयर्थ्यं।
तस्य वृद्धत्वेपि कृतादिवृद्धित्वाभावात् ऊध्वा। अत्रादिरिति न संबध्यते रवंडिकादिषु उ
लूकशब्दो लघावंत इति मध्योदात्त इति केपटग्रंथात्। कृपामिस्त्र प्रत्युदाहरणत्वाल्ल हेरंब
घुदात्तत्वेन निश्चयात्। स्त्रीविशेषणग्रहणं विंत्यमिति। तत्रैव चिताधवलादीनि वर्ण
ग्रहणस्योदाहरणानि। दीक्षितास्तु पूर्वस्येति सूत्रे अंतर्द्धार्दुस्तु उदाहरणे स्त्रीविष १७
यवर्णनाम्नामिति प्राप्ते इस्तु स्कादहस्त्री विषयरणी शुकर्वाणामिति सूत्रं पेठुः। तत्र

स्वयमेव किमर्थं पाठभेदः कृत इति चिंत्यं। तथा गेहार्थानामिति सूत्रे दिक्पयोपस्या
घुदात्तत्वमप्यत एव प्रतिषेधात् तत्तापकात् तथा पाठला यो लंकेति सूत्रे अबाअक्का अह्लैसनु
दाहृत्यमाने स्यत्र उनर्वनंतानामिति प्राप्नोदित्यादि तेषां यथा तु आस्मिन्सूत्रे बहुव्यग्र
हणमनुवर्त्तत इति प्रतीयते अन्यथा तेनैवाद्युदात्तत्वे प्राप्ते इत्येव ब्रूयुः। इह हेस्त्रार्थवि
वरणे बहुवदित्यनुक्तेः श्येनी त्युदाहरणाच्च नानुवर्त्तत इति प्रतीयते। तथा च विरोधः
स्पष्ट एवेति चिंत्यं। अत्रायं निर्णयः। हस्वांतस्य स्त्री विषयस्येति सूत्रात् रं भाष्य दितिः न
तु रित्युदाहरणाच्चात्र बहुवग्रहणमनुवर्त्तत इति पाटलेत्यादौ अश्लेषेत्यादौ च लाघा
वेत इति प्राप्ते इति बहुग्रहणदर्शनात् पिशंगसारंगकल्माषशब्दानां लाववत् इति मध्यो
दात्तत्वमिति केयटादिक्षितानां तु प्रमाद एव। फिट्सूत्रकारस्त्री विषयाणां च वर्णाना
म्नं चाक्षुपूर्वाणां येषां मक्षुशब्दः पूर्वस्तेषां वलथावेतेद्वयोश्च बहुषो गुरुर्यः स उदा
त्तो भवति स्त्री विषयाणां तावत्। अरेरका अटटका मल्लिका कुद्दिका पिपीलिका।
पिप्पलिका। वर्णनाम्नां पिशंगः कल्माषः। अक्षुपूर्वाणां तरक्षुः। लेशलक्षुः। बहुषट्
स्वेव मालस्य एव माह। तत्रेदं वक्तव्यं। यदि पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते तर्हि इदं सूत्रं किमर्थं स्यात्। न
वादिग्रहणं संबंध्यादि गुरुरुदात्त इत्यर्थोऽस्त्विति वाच्यं। पिपीलिकापिशंग इत्याद्युदाह

रणस्यासंगतिप्रसंगतिप्रसंगात्। अन्यतोऽपीति सूत्रेपि गुणशब्दः सारंगकल्माषशब्दा
१८ ग्रौ चलघावंत इति सूत्रेण मध्योदात्ताविति हरदत्तग्रंथविरोधाच्च तस्मात्तस्य सूत्रार्थ
18 भ्रिवस्यः किंचात्रमालेति प्रत्युदाहरणादाद्युदात्ताविं न तथाप्यपूर्वस्येति सूत्रेपि प्रत्यु
दाहरणादंतोदात्तत्वमप्यत्र न। तथा चात्र केन स्वरेण भाव्यमिति चिंत्यं। शकु। पूर्वमि
मितिअंत्यात्पूर्वमित्यर्थः अभ्यो व्याद्दिरिति न संबध्यते पूर्वग्रहणात्। तदाहमध्योदात्त
विति। फिट्सूत्रे तौ तु शकुनीनां वलघुपूर्वाणां लघुपूर्व एषां शकुनिवाविनां लघावंते द्वयो
श्च बह्वषो गुरुरुदात्तो भवति कुकवाकुः कृकलासः कपोतः शकुनीनां किं। वराहः लघु
पूर्वाणां किं। कुक्कुटः तित्तिरिः खंजरीट इति प्रयते। तत्रेदं वक्तव्यं पूर्वसूत्रानुवृत्तौ इदं सू
त्रं व्यर्थं। न च लघुपूर्वाणां वेततद्धि शकुनीनामेव न वराहादाविति नियमार्थमिति
वाच्यं। लघावंत इति सूत्रेपि षाकपिः कपोटत्यइ त्युदाहरणमसंगतं स्यात्। शकुनीनां चे
त्लघुपूर्वाणामेव न कुक्कुटादेरित्यर्थः संभावितः परंतु शकुनीनां किं वराह इति स्वप्रत्यु
दाहरणासंगते दीक्षितग्रंथविरोधाच्चोपेक्ष्यः। तथा च माध्यंदिनशाखायां तित्तिरिमध्यो हेरंब
दात्त एव पठ्यते कुक्कुटस्य त्वंतोदात्तत्वं छांदसं धान्यानां। दीक्षितैस्तु धान्यानां वेति चश
ब्दे पठित्वा आदिरुदात्तः कांतानं श्यामकाः षां ताना माषाइत्युक्तं। तन्न। श्यामाके उभ्री १८

रदाद्योरेतेन नाघुदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् । माषेपितृणधान्यानामिति सिद्धत्वात् । आलोक इति प्रि
इदं तो तुल्यां त्वात्पूर्वमिति स्वरेण भाव्यमिति वक्तव्यं । हया । प्राचीनाः हयं हल माहुः अश्वं अ
षमाहुः । दीक्षितास्तु हयादीनामसंयुक्तलांतानामंतः पूर्वं वा फललंशाल लद इत्सुदात्तत्वः इ
गे । दाक्षितास्तु आदिरुदात्तः कृषिः इत्याहुः तन्न कुरुगार्हपतेति सूत्रे कुरुवृज्योर्गार्हपते
इति वार्त्तिके वृजिशब्दस्य पञ्चम्यइंगतानां वहूषां । जनपदानामिति वर्त्तते । अंतः पूर्वो वे
ति च जनपदवाचिनां ह्च चाभिगतानां आदिरुदात्तो भवति अंतो वा । काश्यपः चेदयः एते
नकुरुशब्दो व्याख्यातः इति हरदत्तग्रंथेन सह विरोधात् एवं सति पूर्वसूत्रार्थो प्यशुद्धः
इह जनपदग्रहणे ऽनुवर्त्तमाने मध्ये पि संबंधस्यावश्यकत्वात् अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमि
त्कृषस्वेत्यत्र कृषिशब्दस्यान्तोदात्तदर्शनाच्च इति द्वितीयपादः मादीनां वे अत्र मलय
मकरौ नोदाहृतौ धांतस्येति मकरवरूढेति च विशिष्य विधानात् अपायमिति तथा च विं
त्यमिति भावः । पांता ॥ गर्दभ इति लघावंत इति न प्रवर्त्तते प्रापिकत्वात् । प्रयुज्यते च न गर्दभं
पुरः अनूपे अनीर प्रधाने संतोदात्तत्वं नायेन रनिधान इत्यनेन नयुता । अयुतं प्रयुतमि
ति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गतिस्वरे च प्राप्ते । जे फो । सफलमित्यादौ समासस्वरो
पि बाध्यते पांत कुवाय इति लघावंते इत्यनेन मलय इति मादीनां वेत्यनेनापि सिद्धः । शिं

१९ 19 शुः। ह्रस्वैक इति फिट्सूत्रकाराः अपर इति दीक्षिताः सोक। अत्र पक्षे इति दार्वाघाटे अंत्यापू
र्वोदात्ताभावपक्षे आद्येपुत्रिषु एतदभावे द्वितीयमिति न संबध्यते य। तस्ये स्येव सिद्धे लि
ङस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अन्ये त्विति दीक्षिताः द्वितीयमुदात्तं वेति। ननु वा शब्दाभावे द्वितीय
मुदात्तं वेति कस्य शब्दस्यार्थः स्यात्। न च द्वितीयमंत्यात्पूर्वमित्युभयानुवृत्तिसाम
र्थ्याल्लभ्योयमर्थः अत एव पूर्वसूत्रे इंत्यात्पूर्वं द्वितीयं वोदात्तमित्युक्तमिति वाच्यं। एवं
हि सति सांकाश्यादीनां त्रयाणां ग्रहणं व्यर्थं स्यात् इति विस्तृतं दीक्षितमत अंतः पूर्वमि
ति। अंत्यात्पूर्वमित्यस्यार्थः तदत्राद्यपक्षे सांकाश्यकांपिल्ययो द्वितीयतृतीययोः पर्यापे
णोदात्तत्वं। नासिक्ये द्वितीयस्योदात्तत्वं पक्षे तृतीयस्य स्वरितत्वं द्वितीयपक्षे सांकाश्य
कांपिल्ययोर्नासिक्यस्य च न विशेषः। दार्वाघाटे द्वितीयचतुर्थयोः पर्यायेणोदात्तत्वं
तृतीयपक्षे आद्ययोर्न विशेषः। तृतीयचतुर्थयोरंत्योपांत्ययोः पर्यायेणोदात्तत्वं च
तुर्थपक्षे तु सर्वेषामाद्यतयोः पर्यायेणोदात्तत्वमिति विशेषः चतुर्थपक्षे ति त्यक्ष्विकेति हेरंब
सूत्रे राजन्यशब्दस्य पाठात्स्वरितांतत्वमपि भवतीत्युशीएषामादिरिति अथादिः प्रा
कृशाकटेरित्यधिकारात्। एवं सति सूत्रे आद्युग्रहणं विस्पं। लघावंत इति एवं सति देव १९
रग्रहणमपि चिंत्यं। तृतीयः पादः॥ कृपि। बहुव्रीहौ इति हरिशब्दइन्नंतत्वादघुदात्तः कपिश

बः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः न्यङ्ङ्स्वन्यधीचेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते यणि उदात्तस्वरि
तयोरिति सिद्धे न्यङ्ग्रहणं स्वतंत्रार्थं चरुसं। केचिदिति। फिट्सूत्रकाराः लत्व· केचिदिति
फिट्सूत्रकाराः निपाभाष्यादिग्रंथादिति संहवै देवानामित्यादावाद्युदात्तपाठोप्यस्ति। ए
तेन एवमादीनामिति सूत्रेऽदीक्षितोरुक्तः सहशब्द एवमादित्वादंतोदात्तः प्राचीनग्रंथास्तु
चिंत्या इति· तच्चिंत्यं संतुकाकरोतीत्यादौ द्धं तो नानिपातत्वेपि छंदसि श्विलादंतोदात्तत्वं उपा
आद्यपक्षे अनुपसर्गा प्रादीनामंतोदात्तत्वमिति पक्षे तीपयोस्तु उपसर्गोनुपसर्गो वा
प्रादीनामाद्युदात्तत्वं आद्ययोः पक्षयोरुपसर्गस्यानुपसर्गस्य वा भेरंतोदात्तत्वं· तृती
ये तु उपसर्गस्यांतोदात्तत्वं अनुपसर्गस्य तु आद्युदात्तत्वं इति विवेकः। वावा उदात्तावि
ति। उदात्त इत्यनुवर्तनात्· केचित्तु सूत्र एव उदात्ताविति पठंति तस्यार्थ एवं· वादादय
त्रिसूत्र्यामप्याद्यादिः शब्दः प्रकारे तेन माकीसंपृणारि· अस्तु श्रोषट्पुरइत्यादौ वादीनो २२४
मपि मांकिश्रोषडादीनामाद्युदात्तत्वं भवति· यथे। पदांतेपि नानुदात्त इति। केचित्तु था
लो विभक्तिलात्तत्प्रतिरूपकत्वात्परोग्यताद्यर्थस्य पथाशब्दस्य निपातग्रहणानुवर्तना
न्निघातः वबो यथेत्यादौ तु थालंतत्वान्निघात इत्याहुः। प्रकारानंतु फिट्सूत्राणां पूर्व
प्रतिपादनादस्मिन्प्रसंगेकर्मधारयवदुत्तरेष्विति सूत्रे किमर्थमिति चेत्· मास्तु स्वरार्थं सुब्लु

कृपुंवद्भावार्थं भविष्यति। तर्हि तेनैव सिद्धे इदं फिट्सूत्रं किमर्थमिति चेत् तस्योञ्छ्कालत्वा
२० द्दोषः इति चतुर्थपादः॥ स्वरादिगणे ये आद्युदात्ता इष्यन्ते ते थेवगणे निपातनीयाः अन्तो
दात्तत्वं तु लक्षणेन सिद्धं। श्वित्याख्याख्यातमिति। धातुस्वरप्रकरणे। अनुबंधेति। ये स्वसौ
वर्यः सस्सम्य इति परिभावात् गगौदिषु नायं स्वरः मंत्रे। अनिष्ठार्थस्येषणाद् इति भवतिरि
ति धातुरौ। तथा चामरः। इच्छिर्योगेच्छयोः। वस्कृतस्कृकृयजीषितसुभ्यः करणे इति कृति
करणे क्तिन्। भूतिरित्तिति तु न्नेतौ। घं घः ऊतिः सनोतेरात्वमिति स्येतेः इत्वाभाव इति वाबो
ध्यं। हिनोतेरिति। स्तबेकृवेति सूत्रस्य भाष्यबलात् तु हतेर्हेतिरिति प्रतीयते। कर्तेय
तेः इति। इदं तु नियातनसामर्थ्याद् अयते। केवलस्य संभवदपि नाश्रीयते अन्यथा
ण्यन्तस्यास्य कीर्तनेति स्यात्। कृषोः युक् आदंतभक्तत्वादिति युक्किंकृते आदंतत्वं नास्ति
किंतु धातुग्रहणेन युक् गृह्यते इति यदि मंतं तदा आदंतं स्य रत्वा संभवाद्विधानं विशे हेरंब
ष्येन तदत्रापि दायदसूत्रे वस्यात् न तु पाकर इत्यादौ। स्वरविधाविति भाषयाम्यं तन
स्याविद्यमानवत्त्वाद् आदंतत्वं न भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनाय मतुपो निर्देशः॥ स्वरवि
धाविति। वस्तुतस्तु कर्षात्वत इति पंचमीनिर्देशात् एवमानिर्दिष्टेषु प्रत्ययग्रहणेत २०
दंतग्रहणमित्यस्य प्रवृत्तिर्वक्ष्यमाणत्वात् घञ् एवोदात्तत्वे सिद्धे इति। एवं सति अलों

सस्येस्वे सिद्धे इति हरदत्तोक्तिः प्रत्युक्ता। उच्चा। परिष्कृतिस्तावत् परिणा प्रादिसमासे अव्ययपूर्व
प्रकृतिस्वरे प्राप्ते उत्तमशब्दस्य तमाविति। तमपः पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते। चितः। सप्रकृतीति। अ
त्राकवश्चित्त्वं ज्ञापकमाहुः अन्यथा तस्यैकांत्वात्सस्वरपरस्वरेण व सिद्धे चित्त्वं व्यर्थं स्यात्। त
द्धि परमपीति। चित्त्वं त्वत्र चकोर स्त्रियामित्यत्र विशेषणार्थं। अन्यथा अश्वादिभ्यः फ
ञ् आत्वा यन इन्यत्रापि भ्यः स्यात्। त्रिलंबद्धिविधौ सावकाशं कितः न गोश्वन्निति नि
षेधोस्यनेतिवक्ष्यमाणत्वात् नाडायन इत्युदाहृतं। तस्य। अकारमात्रस्येति। आने मु
गित्यस्य अन्तावयवो योऽकारस्तस्य मुक् इत्यर्थे विज्ञायमाने यघकारान्तभक्त इति। अदन्त
स्यांगस्य मुगित्यर्थे विज्ञायमाने अदुपदेशेति। एतन्त्र वृत्तिमतेनोक्तं। उपदेशे ह्रस्वोकार
स्त्वदन्तास्त्वरत्वमार्वधातुकेति षडाश्रयत्वात्स्वरस्य वहिरंगत्वं। मुक् चतुराश्रयत्वादन्तर
ग इति मुकोऽसिद्धत्वं नानास्ति किंच पश्चात्स्ववर्तमाने स्वरसूत्रे अजानन्तपादिबहिरंगप
रिभाषाधिन प्रवर्तेतेति। अतः पक्षान्तरं पठ्यते स्वरविधावितिशून नवश्चित्स्वरमात्रेण व्याह
परत्वादिति। ननु शानविकृते एव चितस्वरः प्राप्नोति। विकरणे कृतेऽनुदात्तत्वमिति समा
नकाले प्राप्नभावात् कथं परत्वं। एवं तर्हि सतिशिष्टत्वादिति बोद्धव्यं। ननु चित्स्वरं बाधि
त्वाति स्यत्वाद्धि करणे कृते परत्वं वाच्यं। नित्वादपि विकरणाबिस्वरस्यांरंगत्वात् अनेने

वेति। अविद्यमानवद्भावेनैवेत्यर्थः। अन्यथा अकारभक्तो सुमितिपक्षे दीव्यमान इत्यत्र
२१ कारांतादुपदेशात्तत्रेपनः परं सार्वधातुकं नास्ति मकारेण व्यवधानादिति स्वरो न सिध्येत्।
21 ननु एवं तामित्यत्र तकारभक्तोपि स्तुद्धसमुदायभक्त इति लुप्यते अवयवावयवः समुदा
यावयवो भवतीति न्यायात्तथा च कारभक्तोपि श्यनेवयवत्वेन गृह्यत इति चेत्तत्क्लिष्टं
भवति। अकारांतांगभक्तपक्षे न सिध्यत्येव यत्तु हल्स्वरप्राप्तावितिपरिभाषां पठेति ते
रकारभक्तोमुं अवयवावयवः समुदायावयव इत्याश्रित्य दीव्यमान इत्यत्रेनिर्वाहः क
र्तव्यः। एवं करिष्यन्न करिष्यमाण इति दीव्यमान इतिवदाकारांतात्परोनात्परत्वं तु दना
नतिवन्मध्योदात्तत्वमित्यर्थः। अंतरंगत्वाच्चेति। अस्तु धातुकत्वं तथे सार्वधातुकत्वापेक्ष
तेइति बहिर्बहिरंगः। परत्वात्तन्न सोरलोप इति। अत्रोदात्तलोपाभावात्तरुधन्निति बदु
दात्तनिवृत्तिस्वरो न भवति। रुधान इत्यंतोदात्तमेवेति। नन्वत्र परत्वाल्लोपे कृतेपि पुनः
प्रसंगविज्ञानादानस्यानुदात्तत्वेन भाव्यं यथा पपावावइत्यत्र परत्वादीर्घत्वे कृतेप्युप
देशाग्रहणात्पुनःप्रसंगविज्ञानेन वसादीनामनुदात्तत्वं भवति। सत्यं समासस्येति सूत्रे
हल्स्वरप्राप्ताविति पाठस्यस्थापितत्वात्तस्मिन्पाठे धकारस्य विद्यमानत्वादानस्यानुदा
त्तत्वाभावादंतोदात्तत्वं भवति। ननु समानफलार्थरुधाने पुनःप्रसंगविज्ञानेनाश्रीय

तोतदेव पच्यमानस्तुदमानः करिष्यमाणः इत्यत्रांतरंगत्वाच्चित्स्वरे कृते पश्चाद्विकरणोक्ते
ते परत्वात्सुम्नि कृते पुनः प्रसंगविज्ञानादनुदात्तत्वं । धाने पुनः प्रसंगविज्ञानं नास्तिप
वावः माहिधुक्षतामित्यादौ अंतरंगोपि प्रत्ययस्वरो न भवति । अपवादस्यानुदात्तस्य
विषयस्य सत्वात् । एवमपि स्वे चक्रे कृते परत्वाद्दीर्घत्वे लोपे च कृते पुनः प्रसंगादनुदात्तत्वं पु
नः प्रसंगे नैवकोदात्तनिवृत्तिस्वरः । ननु अंतरंगत्वाच्चित्स्वरे इष्यमाणे तुदमानः करिष्य
माण इत्यादौ शप्श्यनोरुदात्तत्वं न स्यात् । अन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात् ॥ नैतत् । यत्र सा
र्वधातुकस्वरो वर्तिष्यते तत्र विकरणस्वरो नेति तस्यार्थः । इह तु अनुदात्ते सति शिष्टेन सार्व
धातुकस्वरो बाधित इति विकरणस्वरेण भाव्यमिति न कश्चिद्दोषः ॥ विद विचारणे खिद
दैन्ये एतयोरनुदात्तेत्त्वात्तः परस्य चित्स्वरं बाधित्वा परत्वादनुदात्तत्वे कृते शप्रमुदात्तः तस्या
दात्तस्य लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तं प्राप्तौ ति· अंतोदात्तमिष्यते तत्राह । अस्मि
न्नेत्रे इत्यादि· स्वपा पादयः पूर्वं दर्शिता इति· तत्रोक्तप्रकार इहापि बोद्धव्य इति भावः । तथा
हि । नक्षतं नाम तद्दीध्यानः बोभुवदित्यादौ परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं भवति
कुर्वान इत्यत्र हरदत्तमते तेनोदात्तेपेव· आद्युदात्तमपीत्यह । हिंसन इदमप्याद्युदात्तमेतोदा
त्तं च बोध्यं । नन्वत्रेति· दीव्यमानस्तुदमान इत्यत्रेत्यर्थः । कुर्वान इति· इदं पक्षे आद्युदात्तम

प्युक्तं। न चैवं सति अच्छिङोरिति प्रतिप्रतिषेधवैयर्थ्यमिति वाच्यं। तस्य ह्लते इत्यर्थभावकत्य
२२ कत्वात्। श्णनन्याघुदात्तत्वमेवेति· श्णननः अलादेशत्वादनुदात्तत्वाभावादाघुदात्तार्थं
२२ नित्वं। नास्यादिसूत्राणां सार्वधातुकग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमाह। धातुमात्रात्कानची
ति। सुषुपाण इति· स्वपेः कर्मणि कानः व एवं बोमूवान इति यङ्लुगन्तात्· अनुदात्ते चेस
स्य प्रत्युदाहरणं न संभवतीति नोक्तं। अत्राघोपणिलोपोपरत्वादिति चिंत्यं। पकं इत्यत्रा
ह्वोपः प्रकार्यो त्यत्र णिलोपः आह्वोपणिलोपो स्वरभिन्नस्य त्यनिलोपो। स्वरः शब्दोत
रस्य प्राप्नुवन्ननिलसः भोरिकीणां विशेषपादेशः भोरिक्याद्येषुकार्यादिभ्यो इति विध
त्वा। आदिः। लोलूयं लोलूयमिति यङन्तात् णमुल्· अतो लोपः तस्य स्वरे कर्तव्ये स्थानि
वद्भावनिषेधात् लूयशब्दस्यादित्वाच्च णमुलि परे भ्यस्तमस्ति· एकाच्त्वे ति ध्यायंध्यापमि
त्यादौ· सूत्रार्थेन भाव्यमिति· अत्राप्यभ्यस्तानामिस्यनुवृत्तौ णमुलं तस्यादि अभ्यस्तसंब
धी इत्यर्थे पिलोलूयमित्यत्र भाव्यं अननुवृत्तौ तु भाव्यमेवाचित्यमिति· तत्रैवं प्रतिभा
ति· अत्राभ्यस्तग्रहणे अनुवर्तमाने लितीति सूत्रे चकारेश्राव्य आदिर्णमुलन्यतरस्यामि
त्याद्युदात्त इति हरदत्तेन दीक्षितेन वोक्तं। संज्ञा अनुबंधलक्षण इति· इत्संज्ञाविशि
ष्टवर्णेति मित्तक इत्यर्थः तेनादिः सिचोन्यतरस्यामित्यत्रैत्संज्ञकचकारनिमित्तानोमप २२

णान्माद्धिदातामित्यत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव. ञ्णिपाम्रापानुबंधेनेत्यत्र श्लोके तुइत्संज्ञा
पो ग्याणिवर्णेनुबंधत्वेन गृह्यते. तेन शृङिङः सार्वधातुके गुणोपङ्गुलुमिति सौवर्येः स
मम्पः इत्यस्य सामान्यापेक्षत्वे इदं दाइतु एतत्तत्रस्य भाष्यादेव प्रतीयते. परं तु अस्मि
न्पक्षे पथिप्रियो मथिप्रिय इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेनाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति तन्निषेधं पदा
तु फलाभेद एव तत्तलुदात्तलुमतांगस्येति प्रत्यय इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेनाद्युदात्तत्वा
भावाद्विधानार्थे सूत्रे इदं तु मलुमतांगस्येति सूत्रे स्तु भाष्यात्प्रतीयते. अस्मिंस्तु पक्षे
सर्वस्तोम इत्यत्र सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं कर्तव्यं प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति तदर्थाप
लः कर्तव्यः। अत्र य इत्यत्र तु इतश्चानिञ इति सिद्धं कोऽत्र विशेषो विति लुकिकितः इत्यं
तोदात्तत्वं न भवति प्रत्ययलक्षणेन हि तन्निमित्तमन्यस्य कार्यं मद्विद्यते न तु तस्यैव स
त्वेनस्थानिवत्त्वे प्रतिपाद्यते बाधात. अत्राद्धोर्थे वाच्य ननु दृष्टं प्रमाणमस्य हस्तः भा
त्र वो लुकि आद्यपक्षे प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति. द्वितीयपक्षे तु प्राप्नोतीति फलभेद ए
त्रितो यमर्थः सूरिभिः। कौस्तु भात्तु पाठं भाष्य प्रमाणमिति प्रतीपतेन त्वं कात्यायनो
वेद निष्ठा. अथाम्र इत्यत्रैकादेशस्य बहिरंगस्यासिद्धत्वादनादित्ति प्रतिषेधेन. आ
ग्नि. थाथादिस्वरापवाद इति भाष्यं केवलोद्देशः कर्मेरितोनिपात्यते. उपधादीर्घत्वं

२३ चनिपात्यते· तेनावग्रहो नेति वार्त्तिककारस्य मतं। अपर आह· अग्नौ स्तुतस्य प्रयोज्य
९३ कर्त्तेरिगतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति कर्मसंज्ञकनिष्ठायामाश्रितइति रूपं स एवात्र
भूतपूर्वगत्या कर्त्तो विवक्षित इति हरदत्तः एवं चात्रोपन्यासो युक्त एव। रिक्तो। रचिर्वि
रचने। तिस्वा अत्र कर्षात्वत इत्यतो लग्रहणमनुवर्त्तते· तेन कर्त्तव्यमित्यत्रोत्तस्य स्व
रितत्वं भवति· पतोरामइति। कर्षात्वत इत्यतो लग्रहणमनुवर्त्तते· तेन कर्त्तव्यमित्यत्रो
त्तस्य स्वरितत्वं भवति· यलोपे दन्तः अन्येषु प्रत्युदाहरणेषु तित्स्वरितानत्वं। स्वरविधा
विति। समासस्येति सूत्रे भाष्ये महत्वानि सत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति स्वरः प्राप्तो लीति
दोषमुद्भाव्य ह्रस्वरप्राप्तोइति पठितं। इदं दूषणं ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्र परिहरिष्यते· न
नु दूषणं परिहृतस्य किमर्थमियं पठ्यते भाष्यस्यैव कुतो न पठ्यत इति चेत्· न· क्लिष्टत्वात्।
उदात्तादनुदात्तस्येति सूत्रे ऽविद्यमानोदात्तस्येति दधीत्यस्य सिध्यर्थं व्याख्याने घ। उदात्ते हेरंब
स्वरितपरस्येति सूत्रे उदात्तः परस्य एकः श्रुतेः सन्नतरे विधीयमाने इंद्रः। वायू इति इ
त्यत्रैव स्यात् इमं मे गंगे यमुने स सूत्रे उदात्तः परस्य एकः श्रुतेः सन्नतरे विधीयमाने
इंद्रः। वायू इति इत्यत्रैव स्यात् इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रि इत्यादौ न स्यात् पदैर्व्य २३
वहितेपि परत्वाद्बोवर्त्तते न तदाबाग्नाब्दस्य स्वशब्दस्य च स्यादिति दोषे प्रोदात्तस्वरितपरस्येक

स्नुते र्व्यंजनव्यवधानेन विनानैव संभवइति। अंगभक्तो मुमिति पक्षे आवस्य क्रिय
मानः स्वस्ति इत्यत्राकारांताद्युपदेशाल्लकः परं लसार्वधातुकं न संभवतीति अंग
स्यावयवस्याकारस्येति वैयधिकरण्यमाश्रयितव्यं स्यात्। तत्राप्यवयवावयवः स
मुदायावयववदित्याश्रयणीयं स्यात्· स्वरविधाविति पर्युदासे आद्युदात्तत्वं प्राप्नो
तीति दोषः एकः सोपि परिहृतः। स्वरस्य विधिरिति· अस्योदाहरणं समासस्य
रालढ़ घल· अंतोदात्तादुत्तरपदात्· परमवावाह्निती पार्थस्योदाहरणमाहृतेन अ
नुदात्तोदेरत्त्रि तिनुदात्तोदनुदत्तेस्येत्युभयथासिध्यति। इंद्। आद्यो त्सश्वादादि।
पुग्मौभ्वादि। तनीयंक्र्यादि। तनीयादतएवज्ञापकात्त एयधेदंकिमालसार्वधातुका
नुदात्तत्वे इति अनुदात्तेतःपरत्वात्· अस्मिन्नुक्ते तुश्नमन्तस्योदात्तस्य लोपेहते उ
दात्तनिवृत्तिस्वरः इत्यर्थः। त्यागः सजहानो। चजोःकितिकुत्वं। रंजरागे। धत्रिचे भा
वे ति न लोपः। हसेहसने। अनु· नङः अयुत्सन्नमिति। इदं तु हरदत्तमतेन। माधवस्तु
णलगधेयचाघचंडलयोरेकत्वस्मरणात् नङः इत्याहपित्वे किमर्थं इति अत्रोदात्तानु
राभावात् प्रश्ने नैव समाप्तिः। केचित्तु कुमुदशब्दस्य नेत्विषपत्वादाद्युदात्तत्वात् दर्शं
पिबमित्याहुः ह्रस्वं उदात्तनिःशब्दो अयुत्सन्नइति। अस्य घतादित्वांतोदात्तत्वं बोध्यं।

अन्यथा पुंनाम्न एव तानामिति द्वितीयो दान्तत्वं प्रसज्येत कृत्स्वांतत्वं नेति। इदं तु प्रकृता
२४ भिप्रायेण। इगंतत्वं अदंतत्वमित्यादयो न भवति। पंचानां मरुतां समाहारः पवम
24 रुत् इगंते उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं न। वृद्धदमेमित्यत्र अर्भ्य चावर्णान्त च्यम इ
ति पूर्वपदमाद्युदात्तेन त्यादिबाध्यमतुपनिर्देशो व्यर्थः स्यादिति-न तस्माद्यमवति
देशो ज्ञापक इत्यर्थः। तास्यनुदात्तेदिति सूत्रे ऽदुपदेशादिति विज्ञायमाने हेतइत्य
त्रापि प्राप्नोति। अकारान्तादुपदेशादिति विज्ञायमानेन दोष इति वृत्तावुक्तं। अन्य
था अनंतोदात्तार्थं विज्ञायमाने कथं नु दूहणं ज्ञापकं स्यात्। तामलोगवादनानि। गो
भिरघतेइति विग्रहे बाहुलकात्कर्मणि ल्युट्। अनेवडिचकृते तफवीत्तरपदयोः फवं
कार्यपश्चादेकादेश इति भाष्यात्। दीर्घकृत्स्वरापवादो अनोभावकर्मवचन इत्य
तो दन्तलेकृते पश्चादेकादेशो सति शिष्टो यस्वरः प्राप्नोति। नन्वस्मिन्विग्रहे ङीप्
ङीपो वृत्तौ घाभावे यिगाभिरघतेऽस्यामिति विग्रहे कृत्स्वरबाधनार्थं गवादना
गवो गौरादिषु पठ्यते तेन तत्स्वर ङीपूर्वरण एवास्य स्वरस्य बाधः सिद्ध इत्य स्वरसा
द्भुवादिनीति- अनेकृत्स्वरः ननु पूर्वमिति अंत्यात्पूर्वमिति विज्ञास्यते तत्रोहस्तिनी २४
वालीतिन नसर्वापेक्षया सर्वं विज्ञास्यते तत्राथाह रावेकेति कृदाधारार्चि-कलिभ्यः

कृद् इतिकः। अंतोदात्तोयं अंतोदात्तो इक्षुद्रुमो इति तेन इक्षुमती द्रुमती सत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुवि
ति स्वरेण न भवति। अंतोवत्याः इवत्याः इति सत्रह ये ये पवमती श्रीमती। अत्र निष्ठस्य र्थ वका
रोच्चारणं न अत्रापि संज्ञायां मतिवत्वस्यावश्यंभावात् भूतौ उग्रस्य घन इति अग्र घन इति
तु नोदात्तं समासस्वरेणेव सिद्धत्वात् अंवत विषयत्वेपि अंतपन इत्यादि षटसूत्रेणोप
पन्यस्ता। द्वि बिल समासस्वरेणेव कुचिल थाथादिस्वरेण सिद्धत्वात्। प्रजपि त्वमनूरार्थमि
ति सुसाम्नस्यैत्य तु गर्थं। संज्ञा। समज्येति। क्व पउ पसंख्यानमिति वीभाव प्रतिषेधः
तस्मा माथ्यादि इति पित्वचित्वयोः सामान्यग्रहणे तद्विघातार्थं च सावकाशत्वात् चित्स्वरं बा
धित्वा परत्वाच्चित्स्वर इत्यपि इष्टं। धीवरी अनुदात्ता एव ङीविति पीवन् शब्दस्यानर्वनंता
मिति द्रु निवत्तत्वात् आद्युदात्तत्वात्। वृषा। वृषाकपि शब्दो लघावंत इति मध्योदात्तत्वात् ए
त ग्रहणं प्रयोजयति अन्योपामंतोदात्तत्वात् च्छानां तम परिभाषयापि सिद्धं। भूनो उद
त इति एकारस्यैवेत द्विशेषणं पूर्वसूत्रे तेनैव संबंधात् तादृशस्यैवात्रानुवृत्तेः। तेन मनावी
शब्द आद्युदात्तानि द धिकारे इह त्वस्ति हि साधिनाउ प्रसंगात् त्वात्। उङः तमतोयत मेवेति
मद्रबाहुः श्वश्रूः इत्यादि कंउङः सति शिष्टत्वात्। इति प्रातिपदिकस्वराः इति प्रातिपदिक ग्र
हणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति टाबाधत स्वरेप्युत्पादन पि न विरोधः [illegible] ताः

तस्यस्वरितइति। यत्रस्वयोग्योनास्तिराम इत्यादौतत्रप्रातिपदिकस्वरेणैवव्यवस्थेत्यपि
२५ ज्ञेयं। एवंकर्त्तारौइति। तुजंतमेतत्। चतसृशब्दस्याद्युदात्तत्वादिति। एतच्चतुरःशसीतिसू
२५ त्रेभाष्येस्पष्टं। उदा० इदं शालुरनुम इति सूत्रे इ यङीप्स्वरप्रकरणेउपन्यस्तं तुमुचितम्
बहूनितवाइतिउदात्तस्वरितयोरितिविभक्तिस्वरितानिषिद्धे इति। पत्यावैश्वर्ये इति प्राप्ते
। अंतोदात्तइतिसमासस्येत्यनेनस्यात्ः छ। जयंतीशब्द आद्युदात्तः। शपःपित्वात्ततःशतुर
दुपदेशात्स्वरत्वेनानुदात्तत्वात् षट्त्रिपंचानां। ऊ सुपोममभिस्य पक्वदस्यवक्ष्यमाणत्वा
न्नाम्येवाद्यहलं। तिसृ। अर्थतत्त्वं बहुत्वंशब्दे आरोप्य बहुवचननिर्देशः। पस्यपदिषट्भ्यो
लुक् अष्टाभ्य औशितिवत्प्राधान्य एवस्यात्तदाजसग्रहणव्यर्थंस्यात्तज्जसित्वंयस्व
रःप्रवर्त्ततएव तस्मात्तेणपिभवतीत्यभिप्रेत्योदाहरति। अतितिसृइति। प्रियतिसृश
वृस्यबहुव्रीहित्वाद्द्वितीयमक्षरमुदात्तंणव्यवस्था। प्रियशब्दःकप्रत्ययांतत्वादंतोदात्तः देरव
वृतुवतुरशब्दस्याद्युदात्तस्वदंतालोदात्तार्थवचने। एवंचतसृअत्रापिप्राप्नोतितत्राह।
चतसृइत्यादिचतुर्भ्यइतिबहुचतुरा प्रियचतुरा ब्राह्मणेनेत्यत्रनातिप्रसंगः यद्येवंप्रि
याश्चतेचत्वारश्च प्रियचतुरःपङ्क्तेस्यत्रत्रासजुदात्तत्वेस्यात्। चतुरःशसीतिसूत्रेन्यासे २५
तुनभवति। प्रत्ययेपरेपूर्वस्यकार्यित्वप्रसंगेपातस्यवाकार्यित्वेप्रत्ययग्रहणेपरिभाषाप्र

हृत्ते वेक्ष्यमाणत्वात्। तथा च फलभेदः एवं तर्हि अस्मिन्सूत्रे तदंतसप्तमी न भवतीति
भाष्यवचनमेव प्रमाणं। ननु षड्भ्यो नरश्मसी लुप्येते त्रिचतुरोस्तु विशिष्यस्वर उक्त एव एवं सति षट्त्रिचतु
र्भ्य इत्यत्र हलग्रहणं किमर्थमित्याशंकायामाह षट्त्रिचतुर्भ्य इति। वतसः पञ्चम्येत्येवेति चतुरः शसी
ति सूत्रे भाष्ये केपठे च षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रं गौणे न प्रवर्त्तते इत्युक्तत्वात् तेन प्रियपंच
भ्य इत्यत्राप्ययं स्वरो न प्रवर्त्तत इति बोध्यं। एवं पदप्रकृतिस्वरेणैव व्यवस्छा। ऋत्सु। आ षड्भिः पर
मषड्भिरित्यत्राप्ययं स्वरो न भवति। प्रसयां तस्य कार्यित्वात्तत्रस्य ग्रहणपरिभाषायाः प्रवृत्तत्वात्
। अष्टा अपवाद इति। इदं भाष्ये प्रतीयते नैतत्समासे परमाष्टाभिरित्यादौ न प्रवर्त्तते अष्टन्
शब्दो द्यतादित्वादिति तेनात्रांतोदात्ताग्रहणानुवृत्तेरन्वयो नास्ति। रातु· अतोदात्तोपः शतात
दंतादिति नोक्तः। एवं हि सति लुदतीइ सत्र न स्यात्· अनुम इति प्रतिषेधश्चानर्थकः स्यात्। अनु
म इति प्रतिषेधादिति· अन्ये तु सामान्यापेक्षज्ञापकमाहुः। तेनांतरंग एकादेशस्वरः सिद्धो वाच्य
इत्यर्थो नेन सिद्धः। नियमाय वार्त्तिकमिति· ननु प्रियमहती सत्र सूत्रेणासिद्धे विधानार्थं वार्त्तिकं
स्यादिति चेन्न· वार्त्तिकेपि अंतोदात्तादिति संबंधादत्र न भाव्यमेक अतिमहच्छब्दस्तु अतेरच्छ सदेइस
तोदात्ता इति न कश्चिद्दोषः स्वरे चेति· असुरूपे आदेशस्छानिवद्भावो नास्ति स्वरे कर्त्तव्य इत्यर्थः। वि
दुषी इति। ङीपि वस्वंतस्य संप्रसारणं। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं। शासिवसीति षत्वं तु न भवति अ

सिद्धत्वात्। इद्दाः एतमीतअ यंदड्डोदाहरणेनेत्यत्र कार्यो तरं विधायेत्यंशेनास्ति। देवदत्तं भोजपदमेवय
२६ ज्ञदत्तमित्यत्रैकस्यैवेत्यंशेनास्ति। एत·यघ्यनेन सूत्रेण सुब्रतस्य स्वरो न विधीयते तथापि पूर्वो
28 त्तरयोः सूत्रयोः सुबंतस्वरविषयत्वात्तन्मध्यपतितत्वादिदं सूत्रमत्रोपन्यस्तं· अनुदात्तार्थं वच
नमिति· नच पूर्वसूत्रवत्सर्वादेशार्थं वचनं अनादेशे रकारेणानेकाल्त्वसंपादनेन सर्वादेशस्य सि
द्धत्वात्· सावेका। तस्मादिति तस्मादेवेत्यर्थः। यथा पूर्वं भोजितं भोजयेत्युक्ते तमेवेति प्रतीयते त
थात्रापि। तेन वित्सु अग्निविलाइत्यत्र न भवति विहितविशेषणं वा बोध्यं। नच दोषभ्यामित्य
त्र दोषः रूपविवक्षावैयर्थ्यापत्तेः एतच्च ऊःपिवेति सूत्रे मूल एव स्फुटीकरिष्यते नचैवं सति येभ्य
स्तेभ्य इत्यत्रानेन प्राप्त्यभावात् गोश्वन्निति सूत्रे सावर्णग्रहणव्यर्थमिति वाच्यं घटवानित्येत
दर्थत्वात् सज्ज इति· सुग्रहणाभावे एकाचः परात् तीयादिर्विभक्तिर्भवतीत्यर्थः स्यात्तथा चात्रा
तिप्रसंग इति भावः नन्वेतदभावे पि उदात्ता इति विज्ञायते तर्हि वाचाइत्यादावेवस्यान्नतु याताइ
त्यादौ। यदि अतृतीयादौ यदेकाच्रूपं दृष्टं तस्मात्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता इत्यर्थस्तथापि स एव ह्रंब
दोषः। कृतेपि साविति ग्रहणे प्रथमैकवचनग्रहणे स एव दोषः। तस्मात्सप्तमी बहुवचनस्य ग्रहणं
अत एव गोश्वनोः प्रतिषेधं सार्थकः अशादेशस्यानुदात्तत्वे यदुक्तं तदेवोपपादयति पद्यनेनेत्या २६
दिना· आभ्यामित्यत्रास्याप्रवृत्तेरिति। अत्र रूपविवक्षया आवश्यकत्वस्योक्तत्वात्। अत्राद्युक्तौ सुभे

इदमोन्वादेशः इति सूत्रे दीक्षिताः एवं स्थिते उडिपदादिति सूत्रे मनोरमायां स्वयमेवाप्यथोक्तं गतेषामे
ववचने न विरुद्धं एतच्चेति। इदमोन्वादेशः इति सूत्रे कौस्तुभे उक्तं। सोयदेकाजितिः एतच्च भाष्ये उ
क्तत्वात्सन्निधानाच्च लभ्यते रूपमिति। अत्र प्रमाणं तु सप्तमा बहुवचनग्रहणेन गोश्चन्निति नि
षेधो ज्ञापक इति भाष्योक्तिः। ननु सुः प्रथमैकवचनं यथा वास्तु मास्तु वा स्वरूपविवक्षा न च त्वपेत्यत्रा
तिप्रसंगः शेषे लोपस्यो त्वलोपत्वे सावर्वणे ति निषेधात्। टिलोपपक्षे एकान्तत्वाभावादप्राप्ते
इति चेन्न। तथा सति अन्वादेशे एभिः एभ्यः एषाम् एषु इत्यादावपि सावेकाचः इति न स्यात् भवती त्य
त्र रूपविवक्षा परं भाष्ये कैयटोक्तिश्च प्रमाणं तस्मात् सप्तमी बहुवचनस्य ग्रहणं आभ्यामि
त्यत्रातिप्रसंगवारणाय रूपविवक्षा तस्मादेकाचः इतिः एतच्च सूत्रे एकाचः इति पंचमंतो
च्चारणाल्लभ्यते तत्र दीक्षितानां। जुहुमसि यविद्याविध्यादयः प्रयोगा अनुकूलाः। अन्ये पात
भाष्यादिग्रंथा अनुकूलाः परंतु दीक्षितानामग्रिवितेति दोषः अंतो। एकात्वेनेति। अंतोदात्तेनेत्य
पि द्रष्टव्यं। अन्यथापि योनाइ सूत्रे कादेशे कृते समासस्थांतोदात्तत्वादतिप्रसंगः स्यादिति द्रष्टव्यं
वो। एवं सतीति। अन्यथादाधीचइत्यत्रापसावकाशस्य दधीचइत्यत्र परत्वादुदात्तनिवृत्तिस्व
रं बाधत्वइतिष्टत्निकृता व्रकृव्यं स्यात्। नन्वेवमपि पराचइत्यत्रे कृतस्वरं बाधित्वा निर्गतोच्चतावप्र
सये पूर्वं प्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वे अवइत्यकारलोपे अस्य प्राप्तेः कथमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्याप

२७ मपवाद इत्युच्यते. नह्यत्रोदात्तलोपोस्तीति चेत्. नैतत्. अनिगन्तोंचताविनि विषये च स्वरो नेष्यत इ
27 ति वक्ष्यमाणत्वात्। अं चे। न गोश्वन्निनि षेधादिति। ननु तथापि दध्यश्व्यामित्यादाववस्यसायका
ष्टत्वात्कथं चु स्वरापवाद इति चेन्न। यदि दध्यश्व्यामित्यादिरेवास्य विषयः स्यात्तदा दधीचाइत्य
त्र परत्वाच्चु स्वरः स्यात्तदात्रास्य शिग्रहार्थमसर्वनामस्थानग्रहणमनर्थकं स्यात्. नन्वेवमपि प
रावः पराश्व्यामित्यादावस्य प्रसंगात्कथं चु स्वरस्यापवाद इति चेन्न। पूत्रादंतोदात्तादित्यनु
वृत्तेरंतोदात्तादंचसंतात्पराअसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तादित्यर्थाश्रयणात्कृते चु स्व
रे अस्य प्रवृत्तेः पराचइत्यादौ नास्य प्रसंगः। प्रयुज्यते च ये असर्वाचस्ताउपराच आहुः। अत्र प
क्षे अपवाद इवापवादः सति शिष्टत्वादित्यर्थः। ऊ ङि। असर्वनामस्थानेति। इदमः शसि अने
कालत्वादेकादेशस्वरेण च सिद्धत्वात्। पंचमेप्राग्दिश इति प्रकरणे इदमस्तृतीयादिर्विभक्ति
रुदात्ता भवतीत्युक्तं भाष्ये० नत्वयं सूत्रार्थः। एवं सति इदं सूत्रमं वेच्छंदसीत्यवः पूर्वमेव वक्तुं स्या
त्। शस उदात्तत्वं च दृश्यते। दतः पिशंगपष्ठ ते। अयो या चामिभेषजं पुंसः पुत्राउत रायो देवी
दत्तनइत्यादि. प्रष्ठोह इति अत्र प्रष्ठोहः शाबद्स्याने काग्ने पिऊठ विनिष्टस्य ऊठ शाबस्येका हेरंब
चत्वेव. नन्वेवं सति ब्राह्मणमयममयदाइत्यादौ अंतोदात्तादुत्तरपदादिति विकल्पं वाधित्वाप २७
रत्वादयं नित्यो विधिः स्यादिति चेत्. न इष्टापत्तेः एतद्वेदृत्यादिग्रंथेषु नृणाम् रा इत्यनुदाहृतत्वप्रष्ठो

हृस्वनुदाहरणादर्शनायते। ननुन्यूराहूराइत्यत्रासावेकाचइत्येवसिद्धत्वान्नोदाहृतयितिचेन्न। आमितेनाप्रा
प्तेः। पदादीति। वार्त्तिकस्य। अपिपदादयोग्रहणंते। तेनमांसि। यमग्नोष्ठल्सुमर्त्यस्लुषइत्यादिसिद्धम्। अस्त
घुभ्यामिति॰ ननुअक्षाद्वेतृतीयान्तेउपपदेद्विवैःक्विप्। समासस्कन्वैउतवस्यसमसनपर्मित्वद्गोनुदात्त
त्वादत्रानोदात्तत्वाभावादेवनभविष्यतिकिंसुपधाग्रहणेननचसम्भवाभिप्रायमिदं अस्येस्यसत्
त्रस्योपधाभूतएवोठउदाहरणंसंभवतिनान्यदितिवाच्यं। एवंसतिइहमाभूत्। अक्षद्युवाअक्षद्यु
भ्यांइतिभाष्यमाःसंगतंस्यात्। किंचोठउदात्तत्वंलोकेनश्रूयेत किंतूदात्तास्वरितयोरितिस्वरितः
श्रूयेत॰ ननुपूर्वमूठ्धातुस्वरेणाउदात्ताःयण्समासःकृत्स्वरेणांतोदात्तत्वमितिवाच्यं। धातुस्वरंप्रति
बहिरंगस्योठोसिद्धत्वात्सकृत्स्वरस्योलक्षणस्यचरितार्थत्वात्पुनर्धातुस्वरोनास्ति॰ अन्यथाछ्वा
दिषुप्रत्ययस्वरेकृतेएईयादेशेकृतेपुनःप्रत्ययस्वरेणसिद्धेआयन्नादिषुपदेशिवद्वचनंव्यर्थंस्य
र्थंस्यात्॰ अतआहअत्रकिंपिविवक्षितेइति। यदिक्विपिपरेउदुदात्तेतिपाठ्येतर्हिअनुनासिकादौप्रत्य
येपरेऊठ्स्वरःसतिशिष्टःस्यात्॰ तथाचादितयेस्योनमित्यत्रस्यानत्रातोनोदात्तोस्यात्ऊठ्दात्तोनि
पात्यतेइत्यत्रेदमेवभाष्यंप्रमाणंननुस्वरितोंतादीनांआसन्नात्द्योंतोदात्ताःकथमित्यतआह॰ ते
षांसर्वेषामित्यादिनगो। विभक्तेरितिएतस्याविति सूत्रेभाष्येकैयटयोःस्पष्टं। षाष्ठिकइतितिनानुदा
त्तोसुपिताविति स्वरोभवत्येवएतस्यानंतरस्येतिन्यायेनउच्यतेअतएवआस्तोष्टकस्येस्वंत्रोदात्तोसुपि

१ तावितिस्वरस्य विभक्तिस्वरत्वेपि न निषेधः एतच्च उडिदमिति सूत्रस्थभाष्यात्स्वलीयते। भाष्यमते स्युगु
२८ र्निससमास इति उदाहरणांतरोपन्यासः गोःफवेति अत्र स्वरग्रहणेनापस्वरनिषेधोपि स्फुटते
28 भाष्ये बहुगुमानित्युदाहृतत्वात् न च भाष्य स्वरग्रहणे न निषेधात् प्रसज्येत इति वाच्यं तथा सति ग
वीश्नाते इत्यत्र सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात् स्थानिवद्भावनिषेधादिति एतच्च मनोरमायां दी
क्षितैरुक्तं। एवं सति स्वयन्मूलेगवी श्नाते इत्युदाहृते तत्र कथं विधेनिषेधस्य च प्राप्तिरिति तएव प्रष्टव्याः
ननु सुन इत्यादिकमुदाहृतं सोपलक्षणं श्वन इति नकारांतेन तस्माद्विभक्तिरिति प्राहेरभावात्
नैतत् प्रकृतिग्रहणे विकृतिग्रहणमिति सावेकाच इति सूत्रे कैयटेनोक्तत्वात् सुवोरनाकाविति सूत्रे मु
नेतत्र सावेकाच इति प्राप्तिर्न गोश्वन्निलनेन निषिध्यत इति तेनैवोक्तत्वाच्च। सर्वत्रारिति आद्य
योः सावेकाच इत्यस्यपि प्राप्तिर्न निषिध्यते इत्यपि ज्ञेयं तत्रांतरंगएकादेशः स्वरः सिद्धो वाच्य इ
ति वचनादेकादेशस्वरस्य सिद्धत्वादंचलत्वं तरस्यांतोदात्तत्वादंचेश्छंदसीति प्राप्तिर्बोध्या। अतएवे
तिपतेःसवकारेचेतो अयं निषेधः स्वलतएवेत्यर्थः अत्र परांचेति नोदाहृतं अंच स्यंतस्यांतोदात्तत्वा हेरंब
भावात्प्राप्यभावात् अतएव लुप्तनकारेपि परावइत्यत्र विधिर्नेत्युक्तं। छ्दिति करोतीति क्विं
तइत्यनेजसंबंधः सांविति प्रथमेति अत्र रूपविवक्षा नास्ति। उदात्तनिवृत्तीति। एतच्च विप्रतिषे
धसूत्रेचाविति सूत्रे असिद्धवत्सूत्रे च भाष्ये स्पष्टं। कि स्वरस्यापीति। एतच्चानुदात्तं पदमिति सस्य चि २८

तरस्यस्य चोघलक्षणं तेन गोलेसादौ इति स्वरे शेषनिघातः। अनुकंपितो देवदत्तः देविकः इत्यत्र ठच् श्चित्त्व
रश्च भवति एवं संति इह्वानंतरस्य प्रतिषेधासंभवात् सर्वस्यैव षाष्ठिकस्याप्प्रतिषेध इति मनोरमो
क्तिः क्विंस्या उडिदमिस्य स्यनाप्प्रतिषेधः पदादेः रैशब्दस्य च ग्रहणं वैपथ्या पत्नोः दिवो। ननु घुमिरिस्य
त्र दिशब्दे कारस्य फिट्स्वरेणोदात्तत्वाद् उकारस्थानिकस्य उकारस्यानुदात्तत्वात् अस्मिन्परे पूर्वस्य
यणि उदात्त स्वरितयोरिति स्वरिते कृते तौदात्तत्वात् कथमत्र प्राप्तिः कथं च वेदे घुमिरित्युदात्तोकारोच्चा
रणमित आह दिव उदिति। नन्वेवमपि सति शिष्टत्वात् इह चौहि स्वरं बाधेत अह विमल आघुद
त्तत्वमिष्यते अत आह पदांत विषय इति ननु नित्यत्वाद् उकारे कृते तदुदात्तनिपातन सामर्थ्याद् वि
भक्ति स्वरा प्रवृत्ते दिवोरुलिति सूत्रं व्यर्थमिति चेत् तथा सति अह विमल घुइत्यत्र पूर्वपदस्य प्रकृ
ति स्वरस्यापि बाधः स्यादित्य् इति विषय विभागार्थमेतत् दिवेद्वि इति उडिदं पदादिति विभक्तिरुदात्ता
ननु सावेकाच इत्यनेन। सो घुइलिरूपन तस्मादियं विभक्तिः। प्रकृति ग्रहणे विकृति ग्रहणस्य तु निष
द्धत्वात् ननु विकृति ग्रहणे प्रकृति ग्रहणमितिति सावेकाच इति सूत्रे केपटे नोक्तत्वात्। अत्र क
श्चित् घुमिरत्युमिरिलिमंत्रे दिवशब्देन समानार्थस्य घुशब्दस्यायं प्रयोगः। दिवशब्दस्य घुश
ब्दः स्वरितांतो भवत्येव। न चैतत्सूत्रे वैयर्थ्यमिति वाच्यं। स्वरितोप्युदात्त ग्रहणेन गृह्यते इति ज्ञा
पनार्थत्वात्। यद्वा सवैकाच इति प्राप्तिर्निषिध्यते। उत्तरसूत्रे तोदात्तग्रहणापकर्षस्य सूत्रकारस्था

२८ नभिमतत्वादित्याह तन्तुच्छं। स्वर्वाचीघुत्राध्वो नास्ति· यस्तु घुद्युभ्यां मद्‌ तत्र घुत्राध्वो दृश्यते स वृक्षा
२५ पर्यवाची न तु स्वर्गवाची· अस्तु वासः तथापि सावेकाच इति च उडिदंपदाद्यप्युम्नैद्युभ्य इति चेति
चेति स्वरः प्राप्तं प्रतिषिध्यत इति द्दृति विरोधः स्य इष्ट एव स्वरितत्वांगीकरोति स्वरितमिति सूत्रस्थ
भाष्यविरोधः स्वरितस्यासिद्धत्वादुदात्तस्वरितयोगित्वत्र स्वरितग्रहणाला भाष्यज्ञापनासंग
तिः किं च घुभिरक्तुभिरिति मंत्रे आद्युदात्तत्वं न प्रसज्येत। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तस्य दुर्वा
रत्वात्· न्यङ्स्वरेऽन्यादूत्यत्र परत्वादस्मिन्विकल्पे सति पक्षे उदात्तस्वरितयोरितयोरिति स्वरितस्व
रितत्वं प्रसज्येत। नरीस्त्वत्रपक्षे आद्युदात्तत्वं प्रसज्येत· केचित्विति·दीक्षिताः न चैतन्मतं युक्तं वेदे
इव लोकेऽपि नरीत्याद्युदात्तत्वं प्रसज्येत· न चेष्टापत्तिः। अत्र नरीस्त्वत्राद्युदात्तत्वविष्टत्वर्थं नलि
त्यनुवर्त्तत इति नान्यतरस्यामिति सूत्रे भाषा पूर्वान्तापरान्ता स्यामिति सूत्रे संबंधात्र द्विलोप्य
मिरिति भाष्ये सिद्धांतितं तथापि वाचकघातकप्रत्ययविषयकमेतत्· स्नाप्ताति पदिकादिति सं
ज्ञातेषु योगादर्थ्या याभिति सूत्रे च भाष्यके पटयोरक्तत्वत्· न च सर्वकइत्यंतस्वाधिकः कन्य हेरंब
त्सुदाहरणं भविष्यतीति वाच्यं। अत्र सतिशिष्टत्वान्नित्वाद्युदात्तत्वेन भाव्यं। तदिति· तदं तस्य का
र्यित्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः प्रवृत्तेः। पथि। अत्र लुमते ति· नतु सोव पेः सप्तम्यस्तदंत सप्तम्य २८
इति फलभेदे एवनाप्यतेनान्यत्र स्वामिन्यसे अत्रनदंतत्वाभावान्नलुमतांगस्येत्येव प्रतिषेधो भविष्य

नीतिकिमर्थं भाष्यवचनमाश्रीयते। उच्यते। एवमपि सर्वे स्य सुपीति सूत्रे प्रत्ययलक्षणं यत्रेष्यत इति भा
ष्यवचनमाश्रयणीयं स्यादिति लाघवं नास्ति। उ· यियोगविभागो यथासंख्य निवृत्त्यर्थः। अनुदा
त्ते ष्किति· उनुदात्तस्यानिवृत्त्वादिति भावः युष्मदस्मद्भ्यां तत्करोतीति णिवि धातुस्वरेण चिटि लो
पे क्विप्। णिलोपः। फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वात्तत्राप्युक्तप्रकारेण स्वरो बोध्यः नतु तवनाम यस्य सः त
न्नामा· मन्नामा अत्र फलभेदे तदन्तत्वं ज्ञाप्यते इति पक्षे नलुमतेति निषेधात्प्रत्ययलक्षणेन न भा
व्यं· फलाभेदेपि तदन्तत्वं ज्ञाप्यते इति पक्षे तदन्तस्य कार्पित्वान्नलुमतेति निषेधाभावात्प्रत्ययलक्ष
णेन न भाव्यो· [redacted] मिति स्वरभेदः नैतदस्ति· पूर्वपदस्यैकाच्त्वादाद्युदात्तत्वं तोद्य
तेच विशेषाभावात् तदन्तस्य कार्पित्वादिति· यदा च तदन्तविधिर्नास्ति तदापि एतैर्विधिभिर्भा
व्यं· पूर्वस्य कार्पित्वात् प्रियचतुर्भ्य इति· तत्पुरुषो पक्षे त्र तदन्तविधिर्नास्ति तदापि एतैर्विभिर्भा
वहुव्रीहैतु षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिति स्वरो न प्रवर्त्तते इत्युक्तत्वात्। अस्थि। अलिदधनीति तत्पुरुषो
ये· वहुव्रीहौ तु दधित्रादादुरप्रभृतिलाल्कुपाभाव्यं· सत्प्रमासपीति· अपमपि तत्पुरुषः। वहुव्रीहि
तु स्वांगत्वेपनाभाव्यं· अन्यथात्वचा। आमं· प्रत्ययलक्षणमिति· यत्तत्र काशिकायां अत्र प्रत्य
ये लक्षणेनेष्यते· सर्पिः इत्युक्तं तन्द्राष्यविरुद्धा। सुपा· ष्वामंत्रिते लि अत्र षष्ठीशाद्धेन षष्ठ्यर्थो वि
भक्तिरुच्यते तेन गोषु स्वामिन इत्यादावपि यरां गवद्वाकः सिध्यति· वसंश्रात्पुरष इत्यत्र परा गवद्वा

३० वोन· अत्र पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्· समर्थ इत्यनुवर्त्तनाद्वा· आमंत्रितकारके ति: आमंत्रित
30 वाच्यैकदेशक्रियायाः कारकमित्यर्थः। समानाधिकरणस्येति· पूर्वोक्तेन षष्ठ्यंतेन कारकेन च समानाधिक
रणमित्यर्थः। कुण्डे ते इत्यादि· इदं म्रुण्दिभ्य इति सूत्रे भाष्ये पठितं परांगभावप्रकरणादिदमत्रोपन्यस्तं न
त्वये आमंत्रितस्वरः भ्रुशादिसूत्रविहित एव काङ्क्ष्यते इत्यत्राप्येक एव स्वरः सुमनायते इत्यत्र तिङ्:
त्तिङः इति निघातो न· मन सुरो वे इति· तेन सुभ्रुणायते इत्यत्र न भवति· उपसर्गस्येति· तेन सोः परांगव
द्भावे कृते देवदत्तस्य न भवति· स्वरे कर्त्तव्ये इति· तेन स्वमनायत। अभिमनाप्यसुभिमनाभिषेते इ
त्यत्र अट्स्य पूर्वे द्विर्वचनेषु कर्त्तव्येषु परांगवद्भावो नास्ति॰ किं च स्वमनायते त्यत्र स्वरे कर्त्तव्ये सोः परां
गवद्भावादेट् स्वर एक एव न तु सोः पृथक् स्वरः। अन्यथा सोपदात्परत्वान्निघातः स्यात्· ततश्चोदात्तस्व
रितयोरिति स्वरितश्च स्यात्· एवं अभिमनायिषते अत्र विशिष्टस्य द्वित्वाभावे पि सन्नंतस्याद्युदात्त
त्वं विशिष्टस्याद्युदात्तत्वं एवं भवति· एवं अभिमनाप्य अत्र एक एव लित्स्वर इत्याद्यूह्यं· सउद अभिदु
र एत एवोपसर्गा गृह्यते· अन्य पूर्वमनसशब्दस्य भ्रुशादित्वाभावात्· पीड्य इति त्वदीया पीडपाडु हेपी
ड्ये इत्यस्मिन्सामर्थ्य। छंदसि पूर्वमिति· तेन पुरुषराशा इत्यत्रोभयोरेकमाद्युदात्तत्वं भवति आम् हेरंब
कुण्डेनेति अठन् शब्दस्य निघाताभावे कुण्डेन शब्दस्यापि न भवति· नामंत्रिते इति अत्र सामान्यवचन
मित्युत्तरसूत्रस्थं आम· आम् कुण्डेनाटनाटन देवदत्तेनेत्यत्र कुण्डेनेत्यस्य परांगवद्भावाद्विशिष्टस्याप्या ३०

मंत्रितत्वात् आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति अविद्यमानत्वान्नैकांतरत्वमिति नाशंक्यं तत्र वत्करणात्स्वाश्रयेकां
तरतायाः सत्वात् सामर्थ्यादिति यदि निघातमात्रनिषेधोयं यदा निघातस्यैकश्रुत्याबाधितत्वादि
दं सूत्रं व्यर्थं स्यादिति सामर्थ्यं एकश्रुतेः प्रतिषेध इति सामर्थ्यादेवैतन्निषेधं प्रति एकश्रुतेरसि
द्धत्वादिति भावः प्रकरणादिति पद्यैकश्रुतेरेव प्रतिषेध इष्टः स्यात्तदा तत्रैव नाम एकांतरमिति
ब्रूयात् एवं हि आमंत्रितमनंतिके इति न वक्तव्यं भवति प्रतिषेधो नेष्यत इति । तथा च वार्ति
के । आमे एकांतरे एकश्रुत्यप्रतिषेध इति गुरोरनृत इति सूत्रे आम भो देवदत्त३ इत्यत्र आमंत्रिताद्यु
दात्तत्वस्य च प्लुतोदात्तत्वस्य च उदाहृतत्वात् आद्यमते भाष्यकारस्य द्वितीयेनार्त्तिककारस्येत्यु
भयमपि प्रमाणं । गतिः उपसर्गाश्चेति गतेरुपरे अनुपसर्गस्य गतेरनभिधानात्प्रयोगाभावः
अत एवात्रोपसर्गश्चाभि इत्यस्यापवाद इत्युच्यते एवं चोपसर्गो गतौ इति वक्तव्ये गतिग्रहणं ला
घवार्थं उत्तरार्थं च धातुना अव्यवहितोनुपसर्गोपि गतिः प्रयुज्यते इत्युत्तरसूत्रे निपाता आद्युदा
त्ता इत्यस्यापवाद इत्युच्यते । यद्यप्ययमभिशब्दे सावकाशस्तथापि अभिगतावितिवक्तव्ये गति
गतावितिसामान्येनोक्तत्वात्सर्वत्राप्ययं स्वरः प्रवर्तते एतावन्मात्रेणास्य तदपवादकत्वं अभ्यु
द्धरतीत्यत्रोच्छब्दे अचि पणि अभिशब्दस्य निघातः निघाते च विशेषेणास्ति इत्यभिसंहरतीत्युदा
हृतं । समुद्धरतीत्यत्राडित्युच्छब्दस्य तस्मिन्संज्ञाबद्धस्येति बोध्यं । न कर्मेष्यमिति । न च आमेंद्रे रिसे तद

ग॰ र्थत्वाभावेपि उद्धरतीत्येतदर्थं कर्तव्यमिति वाच्यं। ति॰ङि॰ चेत्तर्हि उदात्तवत्येवेति नियमेन व्यावृत्तिसि
३१ द्धेः। ति॰ङि॰। इदं सूत्रं ति॰ने गोत्रादि निच सूत्रं ति॰ङो निमित्तत्वादेकत्रोपन्यस्तं निपाताइति॰ पूर्ववदेवा
३। यमवादः। ति॰ङि॰ किमिति॰ न च आमेद्रेडितस्यत्र रकृप्रत्ययान्तमेद्रूश्रात्रादेः परे आङोनिघातनिवृत्त्य
र्थमिति उ॰ ग्रहणमिति वाच्यं। क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञाइति वचनान्म दृश्वावदृप्र
आङो गतित्वाभावात्। धातावेवेति॰ यत्क्रियायुक्ताइत्यस्यायमर्थः। यस्य वाच्यया क्रियया यु
क्तास्तं धातुं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाइति। एवं च गतिना धातोराक्षेपात्तद्विशेषणमुदात्तवद्ग्रहण
स्यात्। ति॰ ननु ति॰ उ॰ ग्रहणं धातुं प्रति गतित्वं तदर्थं कृतेति ङ॰ ते उदात्तवति परिइत्यार्थो आयते
।ननु प्रतितरामिति अयं ति॰ उ॰ ग्रहणाभावेपि दोषः। गतिकारकोपपदानामिति॰ एतत्त्व गति
कारकेति सूत्रे कृद्ग्रहणे सति उच्यते। यद्वा ति॰ तिङ्कृतरो पे पक्षः। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्।
अथ तरबंतेनैति॰ अयं पक्षो यद्यपि गतिकारोपपदादिति सूत्रे हरदत्तेन दूषितस्तथापि अत्र
काशिकापामस्तीत्युपन्यस्तः उभयमपि प्रमाणमिति॰ तेन प्रयवतितरामित्यादौ समासो विकु हेरंब
त्येनेति सूचितं। ति॰ङो। हरदत्ताइति॰ तेमाधवेन तु केवलं हरदत्तमतमनूदितं न पुनः स्वदूमस्मदे
वेत्युक्तं। पू॰ ज॰ प्रयोजनमुक्तमिति॰ अ। स्मिन्प्रकरणे पंचमीनिर्देशो व्याप्तं तेर्ष्वनाश्री। यतेइति ज्ञा ३१
पनमित्यर्थः। नित्य। द्विरुक्तिमिति। द्वौ आदेशावित्यर्थः। आभीक्ष्ण्यमिति न द्विः क्रियाविषयत्वेन

द्योतनार्थं हि लं क्रियाप्रधानानामेवन्याय्यं। क्रियाप्राधान्यं चाख्याते तिङ्कृद्विशेषे वा। अव्ययकृतो
भावे इति वयनादित्याहुः। इह हेइ इति संख्यापदस्य संख्येयापेक्षायां त्वावृत्त्येनुषङ्गेन प्रस्तावाच्छब्दस्व
रूपे सद्वेते सर्वस्येति स्थाने षष्ठीति स्थाने द्विवचन पक्षः। यदि तु उच्चारणतेव संख्येयं तदा स्थानस्या
द्वाभावो नास्ति। निवृत्तिधर्मो हि स्थानी। सर्वं चेन्निवर्तेत किमुच्चार्येत। अतः सर्वस्येति अध्याहृतो
च्चारणशब्दापेक्षया कर्मणि षष्ठी तदा द्विर्गाद्विर्वचनमिति पक्षः। तत्राद्यपक्षे स्थानिवद्भावेन सुप्ति
ङ्पुगपदादेशत्वेन विधीयते + द्येकपदत्वेन आम् पचसि देवदत्ते त्यत्रैकान्तरता सिध्यति। द्वे
इति द्विर्वचनोच्चारणाद्वे पदे समु + अन्यथा ह्यपमिति वक्तव्य स्यात्। तेनाय च न पच न्निति उ
मुद्दवृक्षान् दृक्षानिति णत्वनिषेधः। अग्ने ३ ग्नेरत्य उः पदान्तादतीति पूर्वरूपं च सिध्यति। अग्नी
ताग्नीत अतो गुणे अपदान्त प्रयुक्तो न भवति। द्वितीयपक्षे तु प्रत्येकं पदसंज्ञास्त्येवा समुदा
यस्य तु इत्यं पचसी स्वादौ हि स एव धातुः प्रत्ययपञ्चमिः पठ्यते न तथ्वयस्मात्स्वत्ययो विहितः त
दानितं दतमिति विप्रतीमानासमुदायस्यापि प्रवर्तते। परं तु अस्मिन्पक्षे पोजः पुन्यं पोनः पुनिकं इ
ति समुदायालक्षणत्रोरनुपत्तिप्रसंगः तथा हि। अंतरंगत्वात्सुवलुक्कृते द्वित्वं प्रवर्तते। किंच
तत्रैकपद्याभावे पुनः ३ पुनेरित्यवग्रहो न सिध्येत्। तस्मादाद्य एव पक्षो युक्त इत्याह। एकपदस्येति
इदं पदस्येवेति उत्तरत्र क्रियमाणः पदस्येत्यधिकार इह कर्तव्य इति वार्त्तिककारस्य सिद्धान्तः। ननु

वाक्यस्येति· किंच नित्यतायां विधीयमानं द्वित्वं धातुमात्रस्य न भवति· पनु पदस्येत्युच्यमानं द्वित्वं
३४ बहिरंगं धातौ यङ् न बाधते· अन्यथा भृशार्थे सावकाशो यङ्· पौनःपुन्ये परेण द्वित्ववचनेन बाध्ये
तेति तन्न क्रियासमभिहारे द्वे इति वचनेन भृशार्थेपि द्वित्वविधानात् यङ्द्वित्वयोर्वचनात् सर्वो
र्योपस्य सिद्धत्वात्· सगतिकस्येति· प्रपचतितरामित्यादाव समासपक्षेपि द्वित्वं भवति इम
मेपि पदस्यैव तेन प्रपचतु इति सगतिकस्य धातुमात्रस्य न भवति· णमुलीप्यन्यत्र विधानात्।
यङ् तु क्रियासमभिहारे एव विधीयते इति संदेहभावाद्द्वित्वाभावः। वाक्यामंत्रिते पूर्व
मविद्यमानवदिति माणवकस्याविद्यमानत्वाद्भिस्वकस्यापि वाक्यादित्वाद्द्वित्वं पूर्वस्य
प्लुत इति· विकल्पितो सो इति तत्रैव वक्ष्यते· पर्यायेणेति· तत्र पर्यायेणेति वचनात्तस्य घण्यं वाक्य
स्वरस्तथापि द्वित्वानुरोधादिदं स्तत्र मत्रोपन्यस्तं एवं। नित्यवीप्सयोरित्यनेनेति न तु वाक्यादे
रित्यनेनेन प्रयोजनाभावात्· परस्याम्रेडितानुदात्तत्वे कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य आमंत्रिता
द्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्· यद्यपि पुंवद्भावः प्रयोजनं संभवति· तथापि अत्र वीप्साग्रहणमनु हेरंब
वृत्त्य वीप्सायां द्वित्वं बव्रीहिवद्भावश्चानेन विधीयत इति भाष्ये सिद्धांतितत्वादन्यद्वित्वेब
हुव्रीहिवद्भावो नेति समाधानं कर्तव्य एकैकपेति· एकैकये सर्वग्रहः पद्यये कायोलिदेशस्त ३२
दिनकोपधाया इति षेधबाधितत्वात् परत्वात्पुंवद्भावेनैव भाव्यं। यदि गणस्थानिदेश स्तर्हि सर्वेना

न्तोऽहल्लिमात्रे इति पुंवद्भावः आबाकार्यातिदेशोऽयमिति। अणस्त्रादिदेशपक्षे तु विरुद्धस्य स्वाश्रयस्या
तिदेशेन निवर्त्तनान्नाम्रेडितानुदात्तत्वं भवतीत्याहुः। वस्तुतस्तु कृतेप्याम्रेडितानुदात्तत्वेन दो
षः। कर्म। बहुव्रीहिवद्भावानुवर्त्तनेनैव सिद्धेपि कोपधे पुंवद्भाव... बाधार्थमिदं तदपि कार्यातिदेशे
न सिद्धे समासान्तोदात्तत्वमुख्यं प्रयोजनं कार्यानिर्देशोऽयमिति। अणस्त्रातिदेशेऽपि विरुद्धस्य स्वा
श्रयस्यातिदेशेन निवर्त्तनान्नैवाम्रेडितानुदात्तत्वं भवति। यदि प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्तउ
दात्त इति पिट्टस्तत्रेणान्तोदात्तत्वमिष्यते तदा मास्त्वयमतिदेशः। यद्वा एकमेवार्थं यद्वदति कर्त
व्ये समासान्तोदात्तत्वं तु न भवति प्रकारादिद्विरुक्ताविति नियमात् तथा च दंसूत्रे मास्तु प्रकारे
पूर्वोति। एतयोर्यौ थैः न स्यादिति शायविवक्षायामेतयोरेव बहुवाच्ये इत्यर्थः। स्त्रीलिंगेति। विकृ
तिः संपतिः अन्यत्रापाति भाष्येऽसदापिष्टौ तौ उक्तवादिहोक्तं एवमातिशास्थिकोपि दृश्यते
इत्यपि कर्मव्यतिहारे इति अत्र द्वित्वं नित्यं समासवद्भावएव बहुकं तं। अन्यपरयोरिति। य
द्यपि परशब्दो भाष्ये नोदाहृतः कैयटेन चानुक्तस्तथापि इतरेतरमन्योन्योपपदाच्चेति सूत्रे प
रस्य राच्छ्रेति वार्त्तिकप्रयोगादिहोक्तः। अत्राम्रेडितानुदात्तत्वमेवेति। समासवद्भावाभावात्।
अन्यपरेतरव्यतिरिक्तानां कर्मव्यतिहारे द्वित्वाभावो बहुवचनात्। एवं च द्वित्वमपि बहुत्वमि
ति पूलितं किं च बहुत्ववचनात्तन्त्रिपां पदद्वये स्यपूर्ना। नपुंसके अदभावो न। परस्य रास्विसाद्

ष्यमित्यादौ सोऽर्हुकुन। अकृच्छ्रे प्रियप्रियेणेति। तृतीयैकवचनांतस्य द्विर्वचने कर्मधारयवत्त्वा
33 वात्। सुवल्लुकि पुनस्तदेकवचनं। यनं। यथास्व शब्द इति। ज्ञातिधनवाचिनस्तु नेदं ग्रहणं। द्विर्व
चनस्य तत्रासमर्थत्वात्। द्वित्वमिति। वीप्सायां यथाशब्दस्य वर्णनाद्वित्वप्राप्तौ तदपि निपा
त्यते। इदं इह स्येव ज्ञापात्र प्रयोगे ववीप्सायामिति सिद्धं अन्यत्र तु द्वित्वमपि निपात्यते कर्म
धारयवत्त्वावादंतोदात्तत्वं सर्वत्र। अदंतत्वमिति द्विःशब्दस्य द्वित्वे कृतेऽश्रवद्शक्तित्वाभावा
दर्थांतरत्वात् सर्वनामत्वाभावादत्वाप्राप्तौ निपातनं अतएवैकवचनादि कुसुमद्यते द्वित्वेकृ
ते कर्मधारयवद्भावात्समासांतोदात्तत्वं भवति इतीदं प्रप्रकरणे सन्निधावुपन्यस्तमिति
ति सुबंतस्वरः॥ अथ समासे स्वरः सामान्यानि स्युइत्यादिना पदस्वरमाह। कृनिनं तोराज
न इति तेनाद्युदात्तं इ स्यर्थः। एवं मध्येपिरूपा इवेनेति। सहसुपेत्यत्र योगविभागेन सिद्धस
मासमनूघातुकं। पूर्वपदप्रकृतिस्वरमात्रमनेन विधीयते योगविभागसिद्धस्य सार्वत्रिक
त्वादनित्यत्वाच्चास्यानित्यत्वं। तथा च जीमूतस्येव इति तैत्तिरीये इट थकुपठ्यते। उद्गाहरि हंव
ववामन इतिप्रयस्त प्रयोगाश्च। वृद्धाहृद्धोदात्तस्वरितयग्रहेण मनुवर्त्तमाने तद्धितवर्त्तते पूर्वपद
सामानाधिकरण्यात् तत्र प्रकृत्यत्वेलावदुक्तेपि स्वरप्रकरणात् प्रकृतिस्वरेणैव प्रकृतिभा ३३
वे विज्ञाते पूर्वपदस्य प्रकृतिभावतस्य योरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेण ताञ्छापयेने सादृ

उदात्तस्वरितयोगीतिवृत्तिकारस्य पूर्वपदं तस्येः विवर्त्तकते उदात्तस्वरितस्यां तुकुसुयुभ्य श्वेति बहुपु
पठ्यते। उणादिवृत्तौ तु सुधातु पूर्वसूत्रे पठ्यते उत्तरसूत्रं तु सुयुभ्यां चेत्येव पठ्यते· समपादर्शनि· न
त्वत्रास्मिन् चरेत्यते पि संभवात्समासान्तोदात्तत्वं भविष्यति· न चैवं प्रियविश्वदश्यादावपि समासां
तोदात्तत्वप्रसंगइतिवाच्यं· एतस्मिन्यदेद्वयोरुदात्तयोरसमावेशस्यज्ञापयिष्यमाणत्वात्· तस्मा
भयोरसंभवात् द्विशेषविहितेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण समासान्तत्वस्य बाधो मुस्माभिः पादेतु
उभयोःसमावेशेइष्टसिद्धेरुदात्तेत्यादिमास्त्विति चेत्। नैतत्· सत्यपि संभवे विशेषविधिः सामान्यवि
धेर्निवर्त्तकः कोरिव्येन·कुदानंदाधिदानस्येवेति भविष्येउक्तत्वात्। युक्तं चैतत्· अन्यथोदात्तास्व
रितयोरेकस्मिन्यदे समावेशाभावस्यज्ञापकाभावान्मनुष्यनाथइत्यत्रोभयोःसमावेशःस्यात्· त
समेति· हरदत्तस्त्वाह सुओउम्भिमितितेतदुणादिवृत्तौ दृश्यते आयुदात्तेति· अन्यथा गोत्राद
स्यांतोदात्तत्वात् तत्स्थाने·वउतोदात्तस्यात्· न तु गमेओरित्युत्पत्तिपक्षेऽन्तोदात्तःस्यादिति आयु
दात्तो निपात्यते। अत्रके चित्· आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यस्य शास्त्रातिदेशत्वपक्षे ओकारस्य प्रसक्ते
नाद्युदात्तस्याद्युदात्तोऽवइ। अभ्युपत्तौ अन्तोदात्तास्य गेशस्य स्याव उ· अन्तोदात्त इति वक्तव्य। आ
द्यन्तवदितितु कार्यातिदेशः। असत्यं तत्वे साद्विते च उदात्तत्व मात्रमतिदिश्यते तदोकारस्याद्युप

34 देशाभावः कुतः नदादिशः स्याद्युदात्तत्वं उदात्तत्वं चानि प्रतेशं यथा येन स्यादिति पक्षे निष्प्रसंगः इ
त्याद्युदात्तत्वनिपातनं कर्तव्यमिति - तद्भित्वं · धातोरन्तोदात्तस्यान्तोदात्तः पिबादेशः प्राप्नोति । पि
बादेशाद्युदात्तो निपात्यत इति भाष्यविरोधात् । त्रिशब्दस्यान्तोदात्तस्य स्थाने लिट्शब्दोऽन्तो
दात्त इत्यादिस्वग्रन्थविरोधाच्च । बहु । संज्ञायामिति बहुव्रीहिविशेषणेन भ्वशब्दस्य · पूर्वेस्व
रेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्येत्यर्थः नतु पूर्वसूत्रेण विहितस्यान्तरपदस्य द्वो पूर्वोत्यस्य तत्पुरुष
विषयत्वात् सर्वशब्दविशब्दादिकशब्दविषयत्वाच्च । कृत्तेनत्वाद्वि भ्वनुशब्द आद्युदात्तः उद अत्र पू
र्वपदमिति · नंद्वस्य पदस्येति ज्ञापकात् पूर्वपूर्वोत्तरपदयोः कार्यं इति अत्र पूर्वपदमन्तोदा
त्तपक्ष्वादेकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्तः स्वरितो वानुदात्त इति स्वरितो वा स्यर्थः इ
दं हि सामान्यापेक्षं ज्ञापकं तेनैकादेशावयवादेशोऽपि पूर्वोत्तरकार्यं नं तरं प्रवर्तते तेनेदं ये हेरंब
वे स्वरः सिद्धः । पक्षे · परत्वादिति · क्षेपे परत्वं अक्षेपेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वाधितत्वापवा
दत्वात् नुदः सद रे इत्यत्र नत्रे सुम्नामित्येव भवति नदी · ईहेन्नो ग्रेतिवस्तुतस्तु अत्राद्युदात्त
पक्ष एवयुक्तः । नहि पयस्या द्युदात्तत्वात् एत एते ब्रह्मादेवानाप पदवी विस्पाशेऽपि पुंल्लिंगस्य ३५
ब्रह्मणोतोदात्तत्व । अस्माकं ब्रह्मेतद्रप्रेस्यत्र नपुंसकत्वाद्युदात्तत्वमुत्पत्ति पक्षे सर्वत्रैवा

वाद्युदात्तत्वं स्यात्। निष्ठो। अयमपि स्वर इति कृद्ग्रहणपरिभाषया प्राप्तो तत्शब्दस्य निष्ठांतत्वात्तस्तत्वं स्वोत
रवशब्दस्यांतोदात्तत्वमित्यर्थः। उत्तर० उत्तरस्येति सुपां सुलुगिति लुप्तषष्ठीकं। कर्णो। आद्युदात्तमि
ति। सिद्धार्थकथनमेतत्। उत्तरपदस्य कर्णशब्दस्यादिरुदात्त इत्यक्षरार्थः। एवं चास्मिन्प्रकरणे कर्ण इत्या
दौ षष्ठ्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयं। एषां वर्णग्रहणादिति क्ष्यते। नेनेति लक्षणे। वर्णेनापि लक्षणाद्वर्णग्रहण
मनर्थकं स्यात्। इति भावः। कंठ कं ठ इत्यादौ स्वांगत्वादाद्युदात्तौ। ग्रीवा जंघयोः स्वांगत्वेप्यदंतत्वाभा
वादंतोदात्तत्वं। नञो अमित्र इति। अयं बहुव्रीहिश्चेदनेन मध्योदात्तः तत्पुरुषश्चेदव्ययपूर्वपदप्र
कृतिस्वरेणाद्युदात्तः। घ्नलुपमेर्हि षति विदिति इत्र प्रत्ययांतः सोतोदात्तः। अयोपि शत्रुपर्यायः पु
ल्लिंगश्च। अमित्रामित्रमे पुंसीति लिंगानुशासनसूत्रात्। ननु तत्पुरुषस्य परवल्लिंगं प्राप्नो
ति लिंगानुशासनसूत्रं तु औणादिके सावकाशं। न च परवल्लिंगतापि अर्धपिप्पल्यादौ सावका
शेति वाच्यं। तावतापि अमित्रे पंल्लिंगतौ वैत्यत्र पुंस्कभावादिति चेत्। सत्यं। लिंगानुशासनसूत्रे अमि
त्रे एकशेषकृत्वा मित्रादिभिर्द्वंद्वः क्रियते प्रतिपदोक्तविधेर्वलीयस्त्वाद्धा पुंस्त्वं द्वंद्वस्तस्माद्धि षोमित्रे
इति सूत्रे तत्पुरुषस्य ग्रहणे तस्यैकौ वत्वमिच्छाति वहो। वत्वात् ह्रिषः ध्वंशान पुंसकः स्यादित्यौणादि
क एवमित्यप्यतर इति वदन तत्पुरुषस्य न्ली। वत्वामिच्छति। वहो। वहुचिति। बहुत्रांतो। तोदात्तः। सोमं। इत्वस्या
सिद्धत्वादिति। विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेवास्मिन्स्वरे तं रंगेकर्तव्ये विभक्तिनिमित्तत्वापदांतत्वाववदिरंगत्वाद्द्व

मसिद्धं । यद्वा पूर्वत्रासिद्धमिति स्वरं प्रति द्वित्वमसिद्धं । ननु वस्वादिषु द्वित्वं सिद्धं वाच्यमिति वचनादुभयो
३५ रपि असिद्धत्वयोर्बाध इति चेत् । न तत्र । सोर्दीर्घत्व इति वचनं श्रोषादत्वासंतस्येति दीर्घविधिप्रत्येव द्
35 त्वस्यासिद्धत्वं न तु स्वरविधिं प्रतीति न दोषः । किं चास्य वचनस्यैव प्रत्याख्यानान्न दोषः । हलु ङ्याब्दिसू
त्रे यद्यपि वस्वादिषु द्वित्वं सिद्धमित्येव सो दीर्घग्रहणं न करिष्यते इत्युक्तं तथापि न तदपि स्थितमित्यदो
षः । स ष्ठापि तिः । प्रत्ययाप्रत्ययेति अत एव सुदषदित्यत्रात्वासंतस्येति दीर्घो न । इत आरभ्य च्यत्वा
रि सञ्ज्ञाणि न स्युर्न्यायमित्यस्यापवादकानि । कृत्वा । पराद्विछंदसि बहुलमित्येव सिद्धे भ्वार्थं सूत्रं
आद्युमो ग्राजीतिवान्नियमार्थमिदमित्याह । आद्युदात्तमेवेति । वीरावित्वे भक्ष्येति । काशि
कायां तु वीर्यग्राद्यस्य यदन्तत्वापतौ नावद्यत्याद्युदात्तत्वात्सर्वेणैव सिद्धे वीर्यत्राद्यं यतो नावद्
ति न प्रवर्त्तते इति ज्ञापनार्थमत्र वीर्यग्रहणमित्युक्तं । तच्चिंत्यं एवं हि भाष्यायाद्युदात्तत्वं न प्रवर्त्तते
ता । छंदस्येव यतो नाव इति न प्रवर्त्तत इति ज्ञापकेन समर्थनायं त्रितेनायं नित्यावद्धं इति । यद्यपि लो
पे कृते अवद्धं उक्तं तथाप्यसौ नित्यावद्धं इति नायं स्वर इति भावः बहु । अत्र तृतीयेति यत्र तृतीयेति हेरंब
पदमनुवृत्त्यार्थे तृतीयासमासं क्रियते सत्पाक्षणिकः अयं योगविभागेन कृतो षितृतीयेति पदो व्यार
णेन कृतत्वात् एवं स्वयं प्रतिपदोक्तः षितस्थम इति । पत्स्व थमे गमनं यस्या । उपात्तस्योपलक्षणमिति ।
इदं हरदत्तेनोक्तत्वादुक्तं । वस्तुतस्तु समासांतानां मुत्तरपदावयवत्वं न समीचीनमिति वक्ष्यते किं च सु ३५

पः प्राकृतप् इति पक्षे प्रथमस्य पदत्वमपि कथं। अपि चोपलक्ष्यस्य प्रथमस्य साक्षादुच्चारणादुपलक्षक
स्योत्तरपदग्रहणस्य किं प्रयोजनं। इदं प्रथमगमनं इत्यत्र द्विपदे त्रिपदे वा बहुव्रीहौ दोषाः स्युः उच्चारणं वा इ
दं प्रथमं इत्यत्र सूत्रस्य चरितार्थत्वादुपलक्षणे प्रमाणं च नास्ति। तस्माद्यत्किंचिदेतत्। संख्याद्विस्तने
ति द्विस्तनी तिनोदाहृतं। न द्विस्वांगाच्चोपसर्जनादिति ङीष्। अंतोदात्तत्व प्रयुक्त एवास्ति। दर्शनीयस्तने
ति द्विस्तनीति नोदाहृतं। न द्विस्वांगाच्चोपसर्जनादिति ङीष्। अंतोदात्तत्व प्रयुक्त एवास्ति। दर्शनीय
स्तनीत्यत्र सति शिष्टत्वात् ङीष्स्वरेणांतोदात्तत्वं भवत्येवापूर्वपदाप्रकृतिस्वरपवादोयं योगः। सं
ज्ञा वहुमित्र इति बहूनि मित्राण्यपि इति विग्रहः। बहूनि मित्राण्यस्येति तु विग्रहेन ञ्बहुशा वे न अस्
यामित्येव सिद्धं ऋषिप्रतिषेध इति। अन्ये तु विश्वमित्रः व्यवायिनो। उदाहरणे व्यवधानवावि
तो नरश्राव्या नत्करोतीति णिविपचादेच्। प्रत्युदाहरणे तत्सवाचीउमयोरपि बहुव्रीहियोगो पसंख्याना
भावाच्छिद्रत्वाभावे पि त्वांदंतोदात्तत्वं बोध्यं। मुखं। अद्रुव मूर्त्तिमद् इ स्यादीति। कृत्रिमाकृत्रिमन्याये
न नाव्य। अनिगंतौ वत्सावितिसूत्रेण प्रवृत्तस्योदात्तत्वे सति एकादेश स्वरेण प्राङ् शावत् उदात्तः। प
क्षो स्वरितो वेति स्वरितोपि अत्राव्ययीभावा स्यात् अव्ययत्वेन ग्रहणं भवं तिन वा। आद्यपेसे उपा
ग्नि पुरवः प्रत्यग्निमुखवदित्यादि मुखस्यांतोदात्तत्वभावपूर्वपदप्रकृ। तस्वरेणाग्निशब्दस्योदात्तत्वं द्वितीय
पक्षे स्वशावस्योदात्तत्वं। इदं पसहूपं अव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्यके पदयोः स्पष्टे। निष्ठे। कृदुहेणपा

परिभाषया प्रक्षालितशब्दस्य निष्ठांतत्वं। गोमुखमिवेत्यादिना पूर्वसूत्रस्य विषयः प्रदर्शितः। गोरिवेति

३६ 36 इदं पूर्वसूत्रेकाया मुक्तं भाष्येनैतदिति। तस्मादप्रमाणमित्यर्थः। तथा च निषेधं बाधित्वा परत्वादिक

स्यात् गोमुखादेः अंतोदात्तत्वं वा· तदभावे पूर्वप्रकृतिस्वरेण गोमुष्टिवत्सा अंतोदात्ताः जाति। उदाहर

णेषु निष्ठांतस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते अत एव ज्ञापकाज्जात्यादिभ्यो निष्ठायाः परनिपातः जाति। उदाहरणे

षु निष्ठांतस्य पूर्वनिपाते सारंगज[illegible]पक्षिविशेषः जग्धो भक्षितो येनेति विग्रहः। वाजा। अंतोदात्तं सुख

मिति· एवं दुःखं। कृतेश्छ कू चेति। कृतेरकु प्रत्ययः स्यात् कृते स्तत्संनियोगेन छक् आगमः कृ आ

देशश्च इत्यर्थः। प्रतीपशब्दो बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्तः हरदत्तोक्तप्रकारेणैते सुखादयः सुखादिभ्यः कृ

ते इति सूत्रे शब्दकौस्तुभे तु अत्र श्लोकगणकारः सुखदुःखगहनकृच्छ्राः तस्मालीकप्रतीपकरुणा

श्च। कृपणसोढ इतीमे सुखादयो दश गणे पठिताः। गणरत्नमहोदधौ तु आस्यशब्दोपीह पठ्यते

इत्युक्तं। न भुबहुचरइति। बहोर्नञ्वदुत्तरपदस्योदाहरणत्वं। ज्ञापकादिति। ननु कथमिदं ज्ञापकं। अ

जकरः बहुजरकः सुकर्मकः सुश्रोतस्कः। सुकृतुकः सुरथकः सुवीरकस्यादौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वबाधा देरव

य अस्यावश्यकत्वात् अत आदत्र आस्मिन्नेवेत्यादि। अन्यत्रेति। बहुव्रीहाविदमेतन्न्यायइत्यादेः। भष्यवा

र्त्तिकाभ्यामिति सस्यांत उदात्तः उत्तरपदस्येति संदिग्ध आद्यपक्षे बहुव्रीहाविदमिति सूत्रे कपिचे ३६

ति वक्तव्यं इदं प्रथमके इति सिद्ध्यर्थमिति दूषणमुक्त्वा द्वितीयपक्षे अनच्चो बहुच्च रतत्र समासांतो

दात्तत्वं न स्यात् इति दूषणमुक्तं। तत्रास्मिन्सूत्रे समासस्य कार्यित्वे उत्तरसूत्रस्य ज्ञापकस्योपन्यासाद् अन्यत्रो
दात्तपस्य कार्यित्वाभीकाराद्वितीयः पक्षः स्थापित इति प्रतीयते। नन्विदं ज्ञापकं बहुव्रीहाविदमेतद् इति
सूत्रे एङ्व उत्तरपदस्य कार्यित्वं अन्यत्र सर्वत्र समासस्य कार्यित्वं इदं ज्ञापकमस्तु इति चेन्न। अंतोदा
त्तत्वं समासस्येति चेत् कप्युपसंख्यानमिति सामान्यतोदोषमुक्त्वा उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां स
मासान्तोदात्तत्वमिति नञ्सुभ्यां विशिष्य दोषाभिधानात् कपि पूर्वमित्यत्र नञ्सुभ्यामित्यनुवर्तनादे
तत्सूत्रविषय एव ज्ञापनस्य युक्तत्वात्। ज्ञापनं युक्तमप्युक्तं वेत्यन्यदेतत् भाष्यवार्त्तिकाभ्यां स्वरसात्त
पदमंजर्यामप्येवमेव प्रतीयते। अप्पूरणीप्रमाण्योः। स्त्रीलिंगेन नाः पंचमी आसां ताः सुपंचमाः सुप्रमा
णाः अत्र नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति अपः पील्व सामर्थ्यात्। तेनात्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव
। तत्र स्त्रीनिर्देशात् शोभनः पंचमो येषां ते सुपंचमाः सुप्रमाणा इत्यत्राव भावे इदमन्तोदात्तत्वं भ
वत्येव। कपि उदात्तः स्यात् स्यार्थः बहोर्नञोजरमरेत्यत्रास्यार्थ उक्तः बहुयवैः। बहुश्चंद्र इति नञ्सुभ्या
मित्यस्योदाहरणं। बहुकुमारीक इति। तत्र उत्तरस्य। बहुपवक इति तो प्युत्तरस्य बहुज्ञाक इत्यादि
तीयवाक्यार्थस्य। प्रातिपदिकस्वरेणेति। लथिवं सान्चे लोपश्चेति किं प्रत्ययांतत्वेनापीति ज्ञेयं। अर्द्ध
मात्रालाघवेपि बहोः सुवदिति नोक्तं बहुनरः बहुमर इत्यत्र नञोजरमरेत्यस्य प्रवृत्त्यर्थं। बहुप्र
थिमा बहुयवा इत्यादौ सोमनसी इत्यस्याप्रस्याप्रवृत्त्यर्थं च। बहुगुणका अत्र कपि पक्षे

वेदकृत्स्वान्ते त्वात्स्वर्वेमित्यापि न भवति। गुणसंख्याने इति हरदत्तोक्तिश्चिंत्या। एवं धातुत्वभावात्। अत्रोऽस
३७ रन् इति। अश्नोतेर्वा सरो अक्षरमिति पदस्य ग्रंथे भाष्ये। तत्र कैयटः। सरन्प्रत्ययस्यानुबंधलोपे कृते अनु
37 करणं सर इति एवं च नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। अत एवाग्रे भाष्ये वर्णे चाहुः पूर्वसूत्रे तत्र कैयटः कृद्धिरिपंच
र्णस्येत्यर्थः पूर्वव्याकरणे वर्णा अक्षराणीति वचनादिति। एवं तु नञ्पूर्वपक्षस्येत्याद्युदात्तत्वेन भाष्यं
।छंदोमानं कृत्स्वरेणान्तोदात्तं। सूक्ष्माध्यायोथाथादिस्वरेणांतोदात्तौ। उपा। तत्पुरुषे इति। श्रो
द्रादौ छिन्त्रि। उत्तरपदादरणमयुक्तं। छिन्ति स्यां पमृड इति सूत्रे विकल्पाधिकाराभावात्॥ किंच पक्षो
आद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। परत्वादस्मिन्नंतोदात्तत्वे कृते पदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वे च कृते सति
त्रिष्टत्वा तस्य प्रसपस्वरेणांतोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्ययं विकल्पो स्त्विति चेत्। एवमपि षविधानं व्य
र्थमेव। ननु वित्स्वरः कैनापि न बाध्यते इत्यर्थे षविधानं ज्ञापकमस्तु। धिक्त्वस्यासमर्थ्यादेवस्यार्थस्य
सिद्धत्वान्न त्रव्यापकापक्षा। न स्मात्स्वविधानं पथोक्तमेवार्थे ज्ञापयति वित्त्वाभावादिति पूर्वे षःप
श्वात्स्वर इति भावः। इदं मूले एव स्फुटी भविष्यति। सकथ्यं। षजंत इत्युक्तिः। नञ्सुः सुभ्य इति अजंतस्तू न
गृह्यते। तत्र क्तांतोत्तरत्वाभावात् क्तांतादितिग्रर्थं स्यात्। तेनासकथ्य इत्यादावंतोदात्तत्व ---- मेवं न
नु भयोग्रहणे क्तांतादितिसमर्थकं भविष्यति। एवं तद्विंव्याख्यानात्व्यवस्थित विभाषा विज्ञाना द्धन्द्वं
तोन गृह्यते। सकथ्याशब्द इति समासांतासमासावेयवा इति पक्षे उत्तरपदग्रहणं वाध्यादत्र नसंबध्यत ३७

इति स्थिते यं। चक्र सक्थ्यन्त्रीवत् इति समासान्ताः समासावयवा इति पक्षे उत्तरपदमेवेइति विचक्राकारं स।
क्थि यस्येति विग्रहः। बहुव्रीहिस्वरान्ते प्रसंगात् समासस्वान्तस्वरो विचार्यते· समासान्ता इति· विशेषवि
षविषयकं ज्ञायकमिति भावः। तस्य फलं समासान्तोदात्तत्वं बाधत एवेति। द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धस्ति
सूत्रे द्विमूर्द्ध इत्यत्रोत्तरपदान्तोदात्तत्वे कृते षः। तस्य पश्चाज्जातत्वेपि ष्रेषः निघातेनानुदात्तत्वं
तस्मिन् टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वमिति भाष्ये उक्तं तेन न विरोधः। न तत्समासान्तोदात्तत्वं
किंतु उत्तरपदान्तत्वं एवं च समासपूर्वपदस्वरं न बाधते इत्यत्रोत्तरपदान्तोदात्तत्वं चेत्यपि ज्ञेयं। षष्ठ्
भाव तु भाष्यविरोधः। लक्ष्ये विसंवादाभावात्· अस्मिन्पक्षे समासान्तोदात्तत्वं तु बाधत एवेत्यत्रो
त्तरत्वदान्तत्वं चेत्यपि द्रष्टव्यं। षष्ठ्या पूर्वमिति। इदमेव ज्ञापनेयुक्तमित्याहुः। तोनह्ययोरिति· अन्य
था उत्तरपदान्तावयवत्वे पूर्वं समासान्ताः पश्चात्स्वराः। समासान्तानां वयवत्वे पूर्वं स्वराः पश्चा
त्समासान्ता इति भेदः स्यात्। समासार्थो नां सर्वेषामिति· तथा च भाष्यं· तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्य
ति एषां पदानां समासः न तावत्तेषामन्यद्भवति रूपं तावत्समतीस्ते इति· अत्र एषां पदानामिति संबो
क्तेन तूत्तरपदमिति बहुवचनं प्रयुक्तं यथा महिनो ऽकारः प्रत्याहारार्थत्वात्सर्वत्वात्सर्वेषामनु
बंधोनसेकैकस्यनापि महेः। तेन वश्विवहे वश्मिमहे इत्यत्र संप्रसारणं न तथा समासान्तामपि समा

३८ सार्थो नामवयवो नैकैकस्य नाप्युत्तरपदस्यैत्यवसिद्धांतः चित्वाबहुव्रीहिस्वरणमाह। आसन्नदशाइत्या
38 दि अयं न्यायः सर्वेष्वपि समासेषु निःकौशांबिरित्यादौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः सावकाशः प्रग
तो ह्यानं प्राह्नोरथो इत्य ओपसर्गादि ह्नुनर इत्यचिवित्वादंतोदात्तत्वेन बाध्यते। एवं याज्ञिकाश्व इत्यादौ
सादौ मातुरिणे धर्मेहरणे पूर्वपदाद्युदात्तत्वस्य सावकाशस्य मातुलगव इत्यत्र चित्स्वरेण बाधः प्रा
प्तोपि न भवति। चित्स्वराद्बहुव्रीहिस्वरं इति वचनस्य वक्ष्यमाणत्वात्। परित्रिगर्त इत्यादावव्ययीभावे पू
र्वपदप्रकृतिस्वरः सावकाशः परित्रारदं इत्यत्राव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति रचिचित्वादंतोदात्त
त्वेन बाध्यते। एवं प्रकारेण स्वराः ह्रेयाः इह समासांतानामुत्तरपदावयवत्वं ज्ञाप्यपूर्वपदमंजर्यां
स्पष्टं। समासावयवत्वं अंत इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अत्रापि पूर्वपरत्वात्स्वराः पश्चात्ते। समासा
ता इति द्वित्रिभ्यां पाद्दन्न इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं प्रतीयते। अंत इति सूत्रे समासांता इति सूत्रे च पूर्वं
समासांताः पश्चात्स्वरा इति प्रतीतीयते भाष्ये स्पष्टं प्रतीयते। अंत इति सूत्रे सर्वेषां पदानामेव
यवा इति गोस्त्रियोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। एवं समासांतानां त्रैविध्यं। तत्रोत्तरपदावयवादीनोदाहर हेरव
णादीनामियमुक्तिः। बहुजनस्य गोमत् जनस्य अस्यामवस्थायां प्रकृते एव समासे अलौकिके क्रिया
वाक्ये एवउत्तरपदस्यावयवीभूप समासांताः प्रवर्त्तंते। सचविभक्तेः पुरस्तादिसेकापरस्तादितिपक्षे ३८

तुतद्धितांतत्वात्सुब्लुक् पुनः सुपि च कृते समास इति। अत्रैवं वक्तव्यं· सर्वे पि तद्धिताः सुबंतादेवेति स्वयं
सिद्धांतितत्वात्कथं सुपः प्राप्तुत्पत्तिः परत्वात्पक्षे पि सुबंतग्रहणेन ग्रहणे सिद्धे सुब्लुत्पत्तेः किं प्रयो
जनं अथैकवचनमुत्सर्ग इति पक्षे विंभक्ति भक्तिर्भविष्यत्येवेत्याशयः तु हि पुरत्वात्पक्षे पि सु
पाभावे उभयथापि बहुवर्मिकाबहुघटिकाइत्यत्रासु प्रकृतिप्रतिषेधादित्वं कथं किं चासमा
सन्नावस्यतदवयवेत्वे उत्तरपदे लक्षणाभावः अन्यथा उत्तरोत्ताइत्येव वदेत्। उत्तरपदत्वे वा पद
दिविधावित्यत्रैव उत्तरस्थावुन उत्तरपदं गृहीष्यते अपथमिति सूत्रे द्विगुश्चेति अस्य पंचग
वमित्युदाहरणं दत्तं अत एव चाकाशं तोत्तरपदो द्विगुरिति वचने उत्तरपदग्रहणं सामार्थकं
।अंत थाथघञ्क्ति इति सूत्रे भाष्यके यद योः समासावयवाद् इति स्पष्टमेव प्रतीयते यत्तु समासां
ताइति सूत्रे भाष्ये द्विपुरी द्विधुरी अंद्धुराह् त्युदाहृतं तत्र अंकारांतोत्तरपद इति वाचनिकं स्त्री
त्वाभावे स्वाभाविकं स्त्रीत्वयाश्रित्य परवल्लिंगमिति स्त्रीत्वाभिप्रायेणेति तन्न द्धुले नोत्तरपदाव
यवत्वेना पाति किं चास्मिन्पक्षे बहुव्रीहावदिंमिति सूत्रे दूषणमुक्तमेव· समासात्स्वाकृत समासां
ता उत्तरपदावयवाइत्यप्रार्थस्य स्पष्टं भाष्ये प्रमाणं स्ति समो सार्वयव पक्षे स्य पृग्रहणात् बहु
वर्मिणीकाबहुगोमतीकाइत्यपि स्यात्। तथाहु घटाका इत्यपि स्यात्· बह्वार्थीकाबह्वार्थिकाइ
त्यपि स्यात्· कुर्थिका इत्येवेष्यते· तथा बहुकुमारीक इत्यत्र गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत तस्मात्

३९ तीपापक्षे अपमेवेत्येवकारः प्रयुक्तः। समस्यमानानां पदानामेतावयवाः संतः समासस्यैव फलि
39 तमिति॰ समासावयवपरेण सहन विरोधः। तत्पुरुषे इ प्रत्यय इति तत्र सुनेः किञ्चेत्यतः किदित्य
नुवृत्तेः किति इत्यत्र गुणो न। थाथादिति॰ केचित्तु नञ्चिषपत्वादाद्युदात्तमित्याहुः। सामिकृतमि
सामीति समासः स्वयं धौतमिति॰ स्वापत्तेनेति। स्नात्वाकालक इत्यत्र मयूरव्यंसकादित्वा
त्समासः कृन्मत्वलार्थ्या इति एतच्च सूत्रे गुणक्रियावाविभिः समासे अनियमेन पूर्वनिपाते
प्राप्ते कृत्यतुल्याख्यानां पूर्वनिपाते नियमार्थे तुल्यमहानित्यादौ सन्महदिति समासबाधेन
तुल्यशब्दस्य पूर्वनिपातार्थे अस्य कृत्स्वरस्य प्रतिपदोक्तसिध्यर्थे च॰ पण्यकंबलः पः। पण्यह
स्तीइति कुरुगार्हपत्येति सूत्रे भाष्ये वैतौ प्रयोगौ॰ अत्र तुल्यहस्ती भोज्यहस्तीत्यत्र च एतत्स्वरा
भावे समासांतोदात्तत्वं भवति॰ अत्रे कृत्यांशे प्रतिपदोक्तं नाश्रीयते एषृदादेरणेषुपण्यकंबलव्य
तिरिक्तेषु अयं स्वरो भवतीति कुरुगार्हपतेति सूत्रे एकेस्मिन्पक्षे प्रतीयते परं तु प्रौढिवादः सा गति
अयं योगाविभज्यते॰ पू सूत्रे पूर्वपदमिति वर्त्तते॰ द्वितीयसूत्रे तु न संबध्यते। लक्षणांतरप्राप्तस्य
थाथादिस्वरस्य बाधनार्थत्वात्। कार्मणि क्तांत इति वर्त्तत एव। अनंतरो अव्यवहितः केनाव्य हेरंब
वहितः पंप्रति गतित्वं तदेतदाह क्तांत धातुनेति॰ समाहतमित्यादौ समादीनां पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य ३९
वारणेन थाथाथादिस्वरप्रवृत्त्यर्थे नियमार्थे तु न भवति योगविभागवैयर्थ्यापत्तेः। नियमापेक्ष

पाविधेर्य्यार्थस्त्वाच्च। अथवा एक एवायं योगः पूर्वसूत्रादनुपसर्ग इति मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते तेनैव स
मासादीनां वारुणे सिद्धे अनंतरग्रहणं समासांतरे कृत्स्नात्तरप्रसक्तस्य थाथादिस्वरस्य बाधनार्थं
तत्सामर्थ्यादत्र सूत्रे पूर्वपदमिति न संबध्यते कर्मण्युपसर्गे कांते परे अनंतरो गतिः प्रकृत्यादि
ति सूत्रार्थः। कै पटे योगविभागपक्षस्योक्तत्वात् मूले तस्यैवोपन्यासः कृतः। अहृतं आगत इत्या
दौ कर्मे। पिकैर्बोध्यः। अधी। से सति समासे सतीत्यर्थः नेष्यतो इत्यलीति। समासः समासांतोदा
त्तत्वं च नेष्यत इत्यर्थः। हरि कृर्सं के स्मरणे उभयमिष्यते ल्वट् हृ। भावे ल्युटीत्यादि। शेष षष्ठीति भा
वेऽधिकरणे च ल्युटी सर्वत्रेत्यर्थः। तृन्निवृत्त्यर्थं चेति बहुशब्दात्समासनिवृत्त्यर्थं चेत्यपि द्रष्टव्यं। किं
च हरेरिति। न लोकेति सूत्रेण लादि योगे कारक षष्ठी निषेध्यते। शेष षष्ठी तु भवत्येव। तत्रानेन
समासो निषिध्यते। स्मर्त्तेत्यत्र तृन्। तत्र हरिस्मारन्नित्यादि कदापि न भवति। स्माकरः स्मर्त्तेति। एवुल्क्
वो अत्र किंचिद्वक्तव्यत्वात्पूर्वस्माद्दास्य पृथगुपन्यासः। तदा हृः कर्मणि लिति। कृत्र। उपस्करणमि
ति। उपात्प्रतिपन्नेति सुट्। अन्यत्रोति। शेषणे समासाभावाच्छामगुणानेठकर्मषष्ठ्यां गुणाधाने च।
अत्र स्वरं व्युत्पादयति शेषेति। अंतोदात्तत्वमेवेति उदाहरणे समासाभावात्प्रत्युदाहरणे इतिबो
द्धव्यं। रुजा बोरस्येति। रोगकर्तृका चोरसंबंधिवे निर्रुजेत्यर्थे रोगस्य चोररुजेति समासस्तदंतो
दात्तत्वं च नेष्यत इत्यर्थः। रुजानामाद्रो व्याधौ रुदो नमरणे लिः चोरमरणमिति प्रत्युदाहरणं। प्रत्युदाह

रणेषु शेषषष्ठीसमासे तोदात्तत्व॰ उदाहरणे वेति वार्त्तिके संज्ञाब्दोच्चारणादत्र समासो न भवतीत्यर्थः
४० आत्रिआत्रि पिनेष्यत इति॰ अंतोदात्तत्वमित्यर्थः। कर्मषष्ठीसमासे भावे ल्युटि अंतोदात्तत्वमेवे
40 त्यर्थः॥ ज्वास्ति॰ सर्वपूर्वपदादेरणेष्विति॰ उदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु चेत्यर्थः। व्यवापथायोगमिति॰ श्ला
लाकाव्यवहार इत्यत्र थाथादिस्वरः। अन्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। तत्रैवानो भावे लित्स्वरः ज्ञो
विदर्थ॰ सर्पिसेवं धीति॰ अस्मिन्नर्थे समासः अंतोदात्तत्वं चनेष्यते॰ विदर्थो शेषषष्ठीसमासो नांतो
दात्तत्वं चेष्यते॰ विदर्थे कर्मषष्ठीसमासे अविदर्थवत्कृत्स्वरो भवत्येव। कृत्वो॰ अधिकरणे इत्या
दि॰ इदं कृत्वोर्था प्रयोगे पिवोध्यनति॰ अंतोदात्तं स्यादिति॰ द्विवचनविभक्त्येति सूत्रे कपटे परस्मा
न्निर्द्धार्यते॰ यश्चैकदेशो निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रितयसन्निधाने निर्द्धारणं भवतीति तत्रै
वायन्निषेध इत्युक्तत्वात् अत्र समासांतोदात्तत्वेन भाव्य॰ तदा नृणां द्विजः श्रेष्ठ इत्युदाहरणं न द्विजः
श्रेष्ठ इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तत्वे॰ पू॰ र॰ इष्यत इति॰ स्वरितांतमिष्यत इत्यर्थः। नेष्यत
इति॰ उयोत्तमोदात्तमेव नेष्यत इत्यर्थः तथा हि॰ शेषषष्ठीसमासे तव्यातास्कृतेतोदात्तत्वेन भाव्यमेव॰
नत्र तव्येन प्रतिषेधो व्यर्थः। तृ॰ ज॰ कर्मषष्ठ्या इति। शेषषष्ठ्यास्तु नापेनिषेधः। एतच्च गलिका हेरंब
रकोपपदादिति सूत्रे देवदत्तस्य कारकं देवदत्तकारकमिति भाष्योदाहरणात् तत्रकैयटेनोक्तत्वात् ४०
च। नेष्यत इति॰ अंतोदात्तत्वं इष्यते ओदनस्य कर्मत्वे ओदनपक्तेति नेष्यते शेषषष्ठे। लिष्यते॰ एवं

प्रकारेणेति। तथा हि॰ कर्तरि च कर्तृषष्ठ्या अपवे नन समासः भवतः अणयिकाधात्वर्थनिर्देशो ण्वुलः शेषषष्ठी
समासे तो दात्तमिष्यते॰ कर्तृषष्ठीसमासे कृत्स्वरेण भ्रंशस्य मध्योदात्तत्वं स्यात्। तच्च नेष्टं। तथा पुरणेति सूत्रेस
हितार्थैः शेषषष्ठीसमासनिषेधः न लोकेति सूत्रेण कारककारकषष्ठ्या निषेधात्। फलानां तृप्तः सुहितो वा
समासे तोदात्तत्वं स्यात्। शेषत्वेन विवक्षायां करणे तृतीया कृत्करणे कृते ति समासे कृते थाथादिस्व
रापवादस्य तृतीया कर्मणी ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं भवति फलतृप्तः फलसुहित इति॰ एवं ददाति
दधात्योर्विभाषा शः ददः दधः। पक्षे आदन्तत्वात् श्याद्व्यधेति णः दायः। धायः ददानः। दध धारणे आभ्यां
पचाद्यचि ददः दधः इति सिद्धौ दाधाभ्यां पोदायः धायः इति सिद्धौ शविधाने अददः अदधः इत्यत्र काव्यका
विस्तं तोदात्तत्वं स्यात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रकृतसर्थ्ये एवमादयः स्वरप्रकाराः। वर्णो आद्युदात्त इति॰ अव्यु
त्पन्ना वितिवर्णानां तणेसाद्युदात्तः। गाधा अरित्रं नौकाष्ठं तस्या गाधं स्थानमुत्तलं। गाधप्रतिष्ठाया
मित्यस्मात् कर्मणि घञर्थे कविधानादित्वात् कः। वृत्तं। दाया॰ संवं धसमासान्ते इति षष्ठीसमुद्भायते॰ मूलवि
भुजादित्वादिति॰ आङ्पूर्वेदाद्दातोनुपसर्गे कः इत्य आमत्वात्। प्रति। विशेषणेति सुजतस्वभावमात्रवा
चित्वा विरक्तकृच्छ्रयोः कालके ष्ठवा चितेयि प्रकृतौ चिरकालमा विनिकृच्छ्रयोगिनि बाधे विरकृच्छ्रयोर्वर्जनात्सामाना
धिकरण्यं एवमपि विरकृच्छ्रयोर्विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः प्राप्नोतीत्यत आह। मयूरेति। मूत्रकृच्छ्रमिति षष्ठीसमा

सः॰ नि वा॰ अव्ययीभावपक्षे कुधादिसामानाधिकरण्यार्थमाह॰ कुधादीति॰ कुधादिहेतुको वातस्याभाव इत्यर्थः
४० पार्श्वे रूढ इति॰ प्रत्युदाहरणे एवेदं तत्रानुकूलादिवाधथा कथं विस्तुत्यत्तिः कार्याः॥ २०२॥ नूतनवाचीति प्र
त्युत्पन्न इत्यर्थः॥ अह्ना अह्नरं यन्त्रं पातीत्यह्नयुः॥ मगव्यादित्वाविकु प्रत्ययः॥ ३॥ विशेषः॥ कठेन प्रोक्तं
५१ छन्दः अधीयते नोध्वर्युरिति विग्रहमात्रमस्ति शब्दस्त्वयमित्याह॥ चरणविशेषाध्येतृविशेषे इत्यर्थः॥ कषा
यस्यार्द्रं चेदित्वात्लक्ष्मीबलं पुंस्त्वं च॥ सदृ॥ मातृपितृशब्दाविति॥ अंबार्थत्वान्मातृशब्दोंतोदात्तः॥ उनर्वनं
तानामित्यस्यानित्यत्वात्पितृशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः॥ ननु सदृशशब्देन षष्ठीसमासोनभिधा
नान्न भविष्यतीत्याशंक्याह॥ अलुक् षष्ठीति॰ ननु दास्याः सदृश इत्यत्रासमास एवास्त्विति चेत्॥ न स्व
रद्वयप्रसंगात् यद्येवं तृतीयासविधायके पूर्वसदृश इति सूत्रे सदृशग्रहणं मास्त्विति चेत्॥ न॰ यत्र षष्ठ्या
र्थो नास्ति तदर्थं सदृशग्रहणं कर्त्तव्यं॥ विद्यायाहेतुना सदृशः विद्यासदृशः अलुक् समासार्थं च मनसा
सदृशः द्विगौ॥ प्राव्या सदा समम् इति समानां समानां समाहारः सदा समं॥ उपसर्जनं च॥ द्रूस्वत्वं॥ गत हेरंब
॥सप्तमीति॥ एवं च गंतव्यांशे सप्तमी पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे गतव्यग्रहणं व्यर्थं स्यात्॰ तस्मात् षष्ठीसमा
सः॥ मात्रो॥ उपज्ञायते इत्युपज्ञा॥ आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्युङ्॰ उपक्रम्यते इति कर्मणि घञ्॥ नो ४०
दात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः॥ वाकेनाधाविख्यासाया अनवगमान्नित्यसमासः॥ सुखं॰ गमनसुखमि

ति॰ गमनस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः। मयूरव्यंसकादित्वं वा द्रष्टव्यं ग्रीतो॰ योगविभागो यथासंख्यनि
वृत्त्यर्थः। इह सुखप्रिययोरित्येव पूर्वसूत्रे कृत्वादिति वितिवक्तव्यं। तत्राद्ये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्य
व्यभिचारादेव प्रीतो गम्यमाने भविष्यतीति तत्राह सुखप्रिययोरित्यादि॰ ब्राह्मणच्छात्रो इति ब्राह्मण अपल
क्षण। ब्राह्मो जातावितिजातौ टिलोपाभावो ऽन्निति प्रकृतिभावाह्नो योनाप त्याः कृदृन्ते इति। पचद
इणसिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् इति णनक्। इनः प्रभु। तेन सह वर्त्तते इति सेना। अस्मिन्नपि पक्षे बहुव्री
हिलोदाघुदान्तः। नमूड प्रत्यय इति॰ अदृहदृ इति उप्रत्ययान्तो निपातः। आशंसा। अस्ति त्वेति॰ इदं तु का
शिकायामुक्तत्वादुक्तं। ओकेलुकेट को तिकः प्रत्ययसंभावनमिति प्रसिद्धिः। गमनाशंकमित्यादौ
क्रियाविशेषणत्वात् क्लीबत्वं। अतिशायने ति॰ द्वयो रंतिकयोर्गमनयोर्मध्ये एकस्यातिशाय वि
वक्षायामीयसुनि अंतिकबाढयोरिति नेदादेशः। विशेषणसमासे आशंकादीनां पूर्वनिपातः
प्राप्नोतीत्यत आह मयूरेति। पूर्वैः आढ्य आब्ध इति। मात्रोपज्ञेति सूत्रे उक्त प्रक्रिययेति भावः। स
विसविधाद्यो बहुव्रीहित्वादाद्युदात्ताः। सामान्येन नपुंसकं। वोपसर्जनस्येति सहस्य स भावः। विस्प।
पदिगतौ विलिउण् दिवृत्तौ तु पणव्यवहारे स्तुतौ च। मेतावद्। पंडा बुद्धिः सा संजाता अस्य तारका
दित्वादितच् एवमुक्तं वपसो लवने इति चिपमक्षायां गतौ। अस्मात् चुपरे ब्रोपधायाइति कलः। अत्रा

पिचिदिति वर्त्तनादंतोदात्त एव च पत्नः। अज्या पापवदिति पापशब्द वदित्यर्थः। तस्य तत्पुरुष पदत्वसंभवः
५२ ननु पापशब्दस्य गुणवाचित्वाद्गुणिवाचित्वाच्च केवलगुणोपसर्ज्जनद्रव्यवाचित्वाभावात् जातेः कथमि
५२ त्याशंक्याह विभ्रमतो लुक् इति। आदि। प्रतिगतमिति। अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीययेति तत्पुरुषः। अ
व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण येन स्वरेण प्राप्तः स स्वर आदेशो भवतीति सूत्रार्थः। एवं स्थिते फलितमा
ह कुमारस्यादिरुदात्तः स्यादिति। एवं सति कुदात्तस्वरितग्रहणे पूर्वपदविशेषणे अनुवर्त्तमाने पि वि
धानार्थस्योदात्तग्रहणस्यानधिकारात् कुमारस्यादिरुदात्त इति छांदसः प्रयोगः। तत्र जसादिषु
छंदो वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधाया इति वचनाद्गुणाभावे यण्। बहिरंगलक्षणत्वेनेति विभक्त्युत्पत्तेः
प्रागनेन स्वरेण भाव्यं। विभक्त्युत्पत्त्यनंतरं यणगुणयोः प्राप्तिरिति बहिरंगत्वं। यङ्यायङ्यायण् गु
णयोः कृतयोरपि तयोर्विभक्तिनिमित्तत्वाद्विभक्तिनिरपेक्षस्वरं अंतरंगप्रति बहिरंगत्वं। स्थानि
वद्भावादिति स्वरविधौ स्थानिवद्भाव इत्यादौ नेति निषेधो नास्ति स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादे हेरंब
शेन स्थानिवदिति वचनात्। बहु बहुहुकपालानीति कर्मधारयः बहुव्रीहिर्न प्रत्युदाहृतः कर्म
धारयाधिकारात् तत्वे तुल्यार्थो यं बहुरश्चः। तेन दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमो न प्रवर्त्तते। दिष्टि ५२
ते नेति। प्रमाणे लोहितो नित्यमिति वार्त्तिके प्रमाणत्वेन पतत्सिद्धं तस्य ग्रहणान् प्रकृते तत्रस्य सत्वात्।

मात्रं चरति। प्रथमश्चरद्विति यश्चोर्ध्वमाने मतौ मनेतिवचनादत्र द्वयसज्दघ्नचोरभावात् अत्रापि स्वे अं
तोदात्तत्वं बोध्यं। सह। अंतोदात्तावितिः उपलक्षणमिदं सांकाश्यकांपिल्येति सूत्रोक्तप्रकारेणा त्रस्व
रितपाः। था। थादिति स्विद्गृमुष्कपक्षा नांक्षांतत्वात् वं पस्य पत्रं तत्वात्। मह। अत्र पंचसूत्राणि द्वंद्वा
व्ययीभावविषयत्वात्सकानि महे घासइति। एकार एकादेश स्वरेणोदात्तः स्वरितो वेति स्वरितो वा
क्षुद्रकुलानानुवर्त्तितमिति युक्तं चैतत्। अन्यथा तत्पुरुषप्रकरणमध्ये परिप्रत्युपापेति पंचसूत्री न
कृता स्यात्। किंच प्रतेरंश्वादयइति चतुःसूत्री अंतः थाथादिस्वरप्रकरणे एव कृता स्यात्। एवं
हि तत्पुरुषग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। सिद्धत्वादिति। यत्र न मिष्यते तत्र प्रवर्त्तते। एवं हिरण्यपरि
माणमिति। व्याख्यानादिति षष्ठीसमासः कर्मधारयो वेति काशिकादावुक्तत्वादिति भावः। तत्पुरु
षविषयात्येवेति। अत्र गेत इति भावः। क्षुल्लमिति। आतोनुपसर्गे इति कः। सास्य देवतेत्यणि वेश्व
देवं कर्मगोः साल्वस्यादेवेति। गोषु सीदतीति विग्रहे भुड्डा लगांसदयतीति विग्रहेण्यंतात्सुप्यजा
ताविति णिनिः। कृञ्जा आघासदा समासः आघोस्तु लुगिति लुद् षष्ठीको इतरे षष्ठीस्थाने
प्रथमैकवचनांताः। अश्लीलेति श्रीः लावण्यं यस्या अस्तिसाश्लीला न श्लीला अश्लीला लाव
ण्यरहिता सा वा सीदति रूपासंनमात्रेण योगो भानेऽर्थः सिध्मादेराकृतिगणत्वात् लः। कपिञ्जलादि

त्वाछत्वं। पारे वडवेति पारेमध्ये इत्यव्ययीभावस्तु न भवति तथा सति सूत्रे दीर्घनिर्देशो ऽयुक्तः स्यात्।
४३ वडवायाः परस्याः संभवाच्च दासीभाराद् पश्ववत्वात्ः षष्ठीसमासाः ह्येवुपपदसमासो। तथा हि उ
43 पदाहे। धम्मिं ओषोदाहोदाम्नि धीयते स्यामिति कर्मण्युपपदे धिकरणे किः। चं चेमो ऽदिति मा धातो
रसि प्रत्ययः। चंद्र इव मीयते इति व्युत्पत्तिः चतुकृ इलेति। उणादिवृत्तौ तु कल स्तुय म्ये इति सूत्रे व
हुवचनात्कुडिदहे इत्यस्मात्कलड् प्रत्युक्तः। एवं च मध्योदात्तत्वमापाति। अर्थो मापाति। अर्थो
मात्रे इति। तादर्थ्ये चतुर्थी। तस्येव तादर्थ्यस्य गमितत्वाल्लोके ऽर्थशब्दाप्रयोगे पि अर्थशब्देन च
तुर्थीसमासविधानसामर्थ्यात् अलौकिके प्रक्रियावाक्ये उभयं कर्तव्यं। मातृणे अर्थ सु इति स्थिते
लुक्। गोहितमिति। हितयोगे चेति चतुर्थी। चतुर्थी चाशिषीत्यादिना वा। गोरक्षीलमित्यत्र संप्रदा
ने चतुर्थी इत्यत्र सूत्रे काशिकायां। तादर्थ्ये चतुर्थी तदर्थी चतुर्थी चाशिषीत्यादिना वा। गोरक्षा
र्थे इति सूत्रे भाष्यं। अत एवास्य सूत्रस्य ज्ञापकत्वं। ननु गोहितमित्यत्रादर्थे ऽस्यावकाशत्वात्क हेरंब
थं ज्ञापकं। नैतत्। हिते चेति वक्तव्ये चेति सामान्यवचनस्य ज्ञापकत्वात्। यदि त्वाधवाव्य
क्ते चैत्युक्तिस्तदा पूर्वसूत्रमेव ज्ञापकमस्तु। कर्माकृतावाधकृतमिति। कृपकृतादीनां चोपसं
ख्यानमिति समासः। काशिकायां तु कृतारकृतो मिति प्रत्युदाहृतं। तत्र हरदत्तः अनिष्ठे सनुत्यमा ४३

ने॰ नैव स्यात्। नञ्ण्यादिसमासाद्येकस्याक्तेन नञ्‌विशिष्टेति समासस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति तन्न उत्त
रपदस्याक्तान्तत्वात्॰ प्रतिपदोक्त इति। यद्येवं किमर्थं कर्मधारयग्रहणं क्रियते स्पष्टप्रतिपत्त
र्थं। अहृ। हीनेत्यक्तेन हीनमहीनं। दुह्णमीति। कान्तारातीतइत्यत्राप्यनेनैव निषेधस्य सिद्धत्वा
त्। अहीनेऽइणा सिद्धत्वोरूढस्य सोपसर्गत्वादस्य स्वरस्याभावात्। थाद्येति॰ तथा च प्रत्युदाहर
णे थाथादिस्वर इति भावः। तृ‚ ली। न त्रुभ्यामिति। रवं तत्रमादेरिति वान्तोदात्तः। गति। पूर्वव्याख्या
ने। समावेशाभावज्ञापनादिति नित्त्वस्य ज्ञापनस्य मुख्यं फलं किं। न तावदिदं। अस्य तु यो गवि
भागेनापि सिद्धत्वात्। तथा हि। कर्मणि क्तान्ते परे गतिः प्रकृत्या तमुदात्तं वर्जयित्वा तस्य मनुदा
त्तं स्यादिति सूत्रार्थः। एवमुत्तरस्यापि। तथा च समासे यो रूढान्तत्वास्य ज्ञावुदात्तत्व यो
र्विरोधात् सूर्व सूत्रस्य संस्पष्टमिति सत्र सावकाशत्वात्। आङ्॰ एव स्वरस्य सिद्धत्वात्। अत ए
व समासान्तोदात्तत्वस्य बहुव्रीहि पूर्वपदस्य च समावेशत्साद्यानाप्रयोजनत्वं। अत एव च
दीर्घकाशेति अंत्यात्पूर्वमित्यस्य नैकदा प्राप्यान प्राप्यानप्रयोजनत्वं। न च त्वं। न च समाने
ख्यः स चोदात्तः अङि। श्रिदृनिभ्यां ह्रस्वश्चेत्यत्रेण प्रत्ययोदात्तत्वस्य सादेशोदात्तत्वस्य आ
ङो दृत्वादेशेणोदात्तत्वस्य वैकेन वसूत्रेण विधानोसूर्वस्याह्निशोषादिदं प्रयोजनमिति वा
च्यं। उ एयदी नामक्युत्सन्नत्वात् श्विअहिसरविशब्दानां षष्ठपादे राकृतिगणत्वात् घुदात्तत्वस्य

सिद्धत्वात्। स्युरित्यस्मिन्पक्षेपि आद्युदात्तश्चेत्यस्याधिकारत्वपक्षे इदं प्रयोजनं स्यात्। परिभाषापक्षे
तु नास्य मुख्यप्रयोजनत्वमिति चेत्। उच्यते। परिभाषाणामपि कार्यकालपक्षे ध्येकवाक्यत्वादेके
५५ न वाक्येन प्रत्ययादेश्चायोरुदात्तत्वविधानस्य सिद्धत्वात्। यथोद्देशपक्षेपि परिभाषाणां विधि
शेषत्वाद्विधिवाक्यैकभूतास्यात्। तदभावे सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वे स्वराणां परत्वेनापवादत्वे
न च बाधकत्वं न सिध्येत्। एतावान् विशेषः। यथोद्देशे परिभाषा विधिशेषभूता विधिवाक्या
धीनं तद्भूतत्वात् स्वतन्त्रा वाक्यैकवाक्यतया प्रवर्त्तते। यथा क्षिदं तस्यादिरुदात्तः स्यात्तस्मिन्नपदे
तमवं वर्जेपि त्वाऽन्ययोऽनुदात्तः स्युरिति कार्यकालपक्षे विधिवाक्ये तद्भावात्तेन सदैकवाक्यताय
द्येर्गतां गस्य योत्तस्य गुणः मिदेरिके गुण इति। तथा यथोद्देशपक्षे पौर्वापर्ये त्रिपाद्या अदर्शनं
च सिध्यति। कार्यकालपक्षे पौर्वापर्याभावस्त्रिपाद्यां च प्रवृत्तिश्च सिध्यति। तस्मात्स्वरशब्दः
अपि हि अश्रिशब्दो मुख्यं यत्रं। किं चानुदात्तस्य पत्रेति सूत्रे तदिसस्यो मरार्थ समुवर्णनादनुदात्तग्र
हणस्याघर्थान्मादिद्विधुक्षाता जिस्यत्रा तामा। उभयोरप्याकारयोरनुदात्तत्वाभावः प्रयोजनं। तथा थ हरेव
लिचसेत्ती उत्तो वा इत्यत्र पर्यय ग्रहणाभावात् कदाचिदेकस्य कदाविद्वयोः त्रयाणां चतुर्णामपि
उदात्तनिवृत्तेः फलोत्तथा सुनुतद्वत्सोदेशतृ तत्र सौख्यावाचिन एकस्यैवोदात्तत्वं न। ननु अनु
एतत्पदमिति सूत्रे एकं उदात्तं वर्जवेर्जपिङ्क्तिर्जातेऽनेकं वर्जेपि वान्येषामनुदात्तत्वं न स्यात्तस्मात् ६ ५५
१ वा अनुदात्तविधानान्नात्रदीर्घ इति चेत्। न। तत्र संख्यावाचिन एकस्याग्रहणे युगपद्ग्रहणे नानेकस्या

र्ण्यरपोरत्रोदकत्राब्दयोरग्देरक्षरस्य अनुदात्तस्य स्वरितत्वं न भवति। ज्ञापकेन स्वरसंधिषु प्लुतस्यासिद्धत्वं ज्ञापितं
नुनुस्वरविधिं प्रतीतिकृत्र्यमेवेदं पण् खरबाधनमेवास्य सूत्रस्य करणे हेतुः कारणमित्यर्थः। इति वाक्यस्वराः
इति श्रीशेषकुलोत्पन्नेन नागोजी पंडितानां पुत्रेण रामचंद्रपंडितेन विरचिता स्वरप्रक्रियाव्याख्या समा
प्ताः॥ संवत् १८४८ वैशाख मासे शुक्लपक्षे ४ वार शनिचर ७ ७ ७ ७ ७ ७ ॥

स्वरप्रक्रियाव्याख्या
ब॰२५

